मैवम्। दत्तोत्तरत्वात् वस्तुगत्या सन्नप्ययं वि-
शेषो नोद्भावनार्ह इत्युपेक्ष्य एव इत्युक्तम्। तथा
हि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वा-
दित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशे-
षणाधिक्यस्योक्तन्यायेन दुष्परिहरत्वात्। अत
एवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु
व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदेनोप-
न्यास इत्यप्यनवकाशम् अनुमितिहेतुव्यति-
रेको हि हेतुदोषोऽनुमितिहेतुश्चैकोऽव्याप्ति-
स्ततस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं तच्च
हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते तस्मा-
दनुमितिहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकबोधनाय सं-
शये व्यतिरेकनिश्चये वोद्भाव्यमानेऽपि कृत-
स्यादेवेत्यत्र विपक्षसम्बन्धमात्रनियततत्सम्बन्धाव-
वश्योपन्यास्यादिति तत्सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्ते
स्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यं ज्ञात-
मितरथाव्याप्तिमिति लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्ल-
कारैः कालविषयविशेषप्रतिपादनवद्विभक्ति-
भिर्लिङ्गसंख्याज्ञापनवत् पर्वतोऽग्निमानित्यादौ
धर्मादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते तत्र तेषाम-

तात्पर्य्यविषयाणामपि पदप्रयोगे विशिष्ट-
बोधने वा अन्यथासिद्धानां यथाबोधनं तथा
यद्यत्रापि व्याप्तेर्व्विशेषणानामतात्पर्य्यविषयत्वं
तदनैकान्तिकसाधारणादेव अन्यथोक्तदोषा-
परिहारादेवेति । अनैकान्तिकत्वाद्यनुद्भाव-
यता अनधिगच्छता वा विरुद्धमशक्योद्भावन-
मशक्याधिगमञ्चेति तदुपजीवित्वान्न पृथक्-
दूषणं विशेष्य प्रतिपादनं विशेष्यावगमञ्च
विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य वा
अशक्यत्वात् एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयो-
जकता विशेष्यस्य सामर्थ्यं स्वयमूहनीया ।
तद्यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादि
त्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वा-
दित्यत्र सपक्षगतत्वेऽप्युद्भाव्यमाने एवमसाधा-
रणेऽपीति इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्व-
विवेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्या-
घातकत्वस्यैव सर्व्वमसत् ज्ञेयत्वादित्याद्यजाति-
जातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तरत्वाभि-
धान इति । किञ्च साध्यविपरीतेति साध्या-
भावेत्यर्थे यदा अभावात्मैव साध्यः क्वचिद्भवति

तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तदव्यापकत्वं लक्ष-
णस्य। न च विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वे
भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यं सहानवस्थानं
हि भावाभावयोर्व्विरोधोऽभ्युपेयते अनवस्था-
नञ्च संसर्गानिषेधः स च भावाभावयोरन्योन्य-
स्यावस्थानमेव। परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः
तथा च सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसं-
ग्रहे प्रत्येकमव्याप्तिर्मिलितस्यासम्भव एवेति।
वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्व्विरोधनिरुक्तिनिरा-
करणमुपरिष्टादिति।

किञ्च व्याप्तपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यव-
च्छेद्यम् अनैकान्तिकमिति चेत् किं तदनै-
कान्तिकं तथा हि। अनैकान्तिकः सव्यभि-
चार इत्यलक्षणम् सव्यभिचारत्वं हि यदि
विपक्षवर्त्तिता तदानीं विरुद्धेऽपि प्रसङ्गः असा-
धारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च। अथ सपक्षवि-
पक्षगताभावता तदा साधारणोदाहरणाव्या-
पकत्वम्। अथोच्यते सव्यभिचारत्वं सपक्ष-
विपक्षसाधारणता अभिप्रेता सा चान्वयेन
साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधारणस्यानैकान्ति-

कस्य संग्राहिका सपक्षविपक्षसाधारणतामात्रं त्वन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषवत्तया न विवक्षिता अतः साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि संग्रहः। विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्य्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साध्यमिति। विचार्य्यमेतद्व्याख्यानं परमस्तु तावदापाततः तथापि व्यतिरेकेण सपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वं यदि त्वम् दोषस्य परिहारार्थं सर्व्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे। तदा व्यतिरेकमात्रेण सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम। अन्वयेन तु सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेशगामिनं साधारणमनैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्यादिकं न संगृह्णातीत्यव्याप्तिरित्येकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्व्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्धूमानुमानादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षित-

त्वात्। किञ्च सर्व्वसपक्षविपक्षसाधारणमनै-
कान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्व्वेति विपक्षस्यापि
विशेषणं तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः
साधारणानैकान्तिकस्य नसंग्रहः कार्य्यानि-
यतको महत्त्वात् घटवदित्यादेरव्यापकं लक्षण-
मिदम्। अथ सर्व्वेति न विपक्षस्य विशेषणं
तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्व्वसपक्षसाधा-
रणमनैकान्तिकमिति एतद्विपक्षैकदेशमात्र-
वृत्तौ विरुद्धे क्षितिर्नित्या सावयवत्वादित्यादौ
गतत्वादतिव्यापकमिति। का चेयं वाचोयुक्तिः
सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्व्वं
संगृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति कथम-
नुपसंहार्य्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे विपक्षे
वा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्
तयोरेवाभावात्। यदि च सपक्षे च विपक्षे
च साधारणत्वमुभयत्र स्वरूपानुगमोऽविव-
क्षितस्तदानीमसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिः।
अथोभयस्मिंस्तत्तदन्वयसत्त्वं तद्विवक्षितं तदा सर्व्वा-
व्याप्तिः तदसम्भवस्यातद्धर्म्मत्वात्। अथ तदु-
भयवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य

योऽभावस्तदाश्रयत्वं वाभिप्रेतं तदापि साधारणोदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्यसे तदुभयसाधारण्यं नाम एकस्मिंस्ताद्रूप्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्नपि यत्तदुच्यते तथा सति नाव्यापकतादोष इति । नैवम् । मुख्यस्तावद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य सपक्षविपक्षावाश्रय इति । किं नामैकरूप्यवतो हेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्तदा चासाधारणाव्याप्तिः तत्र सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात् । तस्मात् सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव असत्त्वपक्षे हेतोस्तदाश्रयकत्वानुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिर्देशस्यासङ्गतत्वात् । तदभावापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमायातम् आयातु वा किञ्चित् तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्नाश्रयता समव्यर्थः किन्तु हेत्वपेक्षयैवेति एकार्थपर्य्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाव्यापकतापत्तिरेव । किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं

यदि सामान्यतोलक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसंग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः। अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षयान्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युच्यते तदा अन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्त्या अव्यापकत्वापातः। स्यादेतत् स्वस्वभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितमेव नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति तदप्यसत्। तथाह्यस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषापातः सर्वशब्दोपादाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च। स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः तत्तदभावयोर्हि विरोधः सहानवस्थानम् अनवस्थानञ्चावस्थानप्रतिषेधो न च तद्भावस्याभावस्वरूपादन्यत्। नचाभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपादन्यत् किन्तु तदेव भावस्य स्वरूपं तत्र स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चिन्मृष्यमाणमवाप्यते। स्वस्वाभावविरो-

श्राश्रय इति वचनं विचारमर्हति। किञ्च स्व-स्वाभावयोर्व्विरोधविशेषणतया आधेयकोटि-निवेशात् विशेषणघटितमूर्त्तित्वाद्विशिष्टपदा-र्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः अतिव्यापकता च स्यात् अन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्त्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। स्व-स्वाभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेऽभिधीय-माने सर्व्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षण-स्यापतेत्। न च वाच्यं स्वस्वाभावोपलक्षितो-ऽविरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्य नावकाश इति यतः स्वस्वाभावाभ्यां विरोध-मात्रं वा लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वा काचित्। आद्ये यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदे-वान्यदपीत्युक्तातिव्याप्तिः तदवस्थैव स्वस्वाभाव-पदोपादानवैयर्थ्यञ्च। अथ द्वितीयस्तदा लक्षण-स्याननुगमः एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्याव-परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्तेरन्यत्वात्। अथ यावत्योऽपेक्षिता विरोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्त इत्युच्यते किन्नोपलक्ष्यन्ते किन्तु किं केनचि-दनुगतेन रूपेण उत प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना।

प्रथमे तदेवोच्यतां किमनुपलक्षणोपन्यासेन । न च तत्सम्भवति विरोधमात्रख्यातिप्रसञ्जकत्वात् प्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्व्वाव्याप्तिः प्रत्येकलक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिः । स्यादेतत् सपक्ष एव विपक्ष एव वर्त्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणमस्तु तेन साधारणासाधारणोदाहरणव्याप्तिर्भवतीति एतदप्यलक्षणं सद्धेतौ धूमादावपि गतत्वात् नह्यसौ विपक्ष एव वर्त्तते सर्व्वथा तदावृत्तेः नापि सपक्ष एव पक्षेऽपि वर्त्तमानत्वात् । अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सद्धेतोरपरित्यागः पक्षवृत्तित्वादेव सपक्ष एव वृत्तेरभावात् असिद्धानैकान्तिकसङ्कराव्याप्तिश्च । अथ पक्षव्यतिरिक्ते इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदानीमप्रसक्तव्यावर्त्तनमनुपपन्नं न हि पक्षाव्यतिरिक्तः सपक्षोऽपि पक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्त्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटते । अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तमान इति विशे-

पयसि तदानीमसाधारणाव्याप्तिः नासौ पक्ष-
व्यतिरिक्ते वर्त्तमानः। अथ पक्षव्यतिरेके-
णेति विशेषणमुपादत्से तदापि पक्षव्यतिरेक
इति पक्षविरुद्धरूपस्योपलक्षणत्वं हेतुत्वं वा
इयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैकान्तिकेन
सम्भवति पक्षविरुद्धस्य तत्रासम्भवादेव। निषे-
ध्यविशेषणत्वे तस्य सद्धेतौ गमनं स्यात्। ए-
तेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्युच्चैर्विशे-
षाभिधानमपास्तम्। अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते
वर्त्तते तदा सपक्ष एव विपक्ष एव न वर्त्तते यः
सोऽनैकान्तिकः तथा सत्यसाधारणस्यापि
व्याप्तिः। सद्धेतौ चाप्रसक्तिरिति मन्यसे तदा
भ्रान्तोऽसितराम् एवं सति नोभयस्यापि सं-
ग्रहः। असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते
वर्त्तेत इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः
कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनानुप-
पत्तेः साधारणेऽपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ
यद्यर्थं न पश्यामो यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तेत
इति न हि निश्चितवृक्षभावायां शिंशपायां
प्रयुज्यते यदि शिंशपा वृक्षः स्यादिति तत्कस्य

हेतोः संशयोपस्थापितात् कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते। ननु निश्चित एव वस्तुनि तस्मादसाधारणानैकान्तिकसंग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं यत्तन्न साधारणमपि समग्रहीत्। अथ विपक्ष एव सपक्ष एव वर्त्तते न यो हेत्वाभासः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं मन्यसे तदप्यनुपपन्नम् अनैकान्तिकत्वमनिश्चित्याग्रत एव हेत्वाभासत्वावधारणे तत एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति क्वतं तदुपजीविनानैकान्तिकत्वोपन्यासेन। अथाग्रे हेत्वाभासत्वं नावधार्य्यते तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात् अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति तदाप्युक्तन्यायेनैव निरस्तम्। किञ्चैवमसिद्धादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्य न संग्रहः स्यात्। न च तदसिद्धादित्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावने दोषत्वसम्भवात्। अथ मन्यसे साधा-

न्यत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकस्यापि सामान्यलक्षणमस्तु । मैवम् । यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे च इदमस्तीत्यतिव्याप्तेः । यदि व्यतिरेकद्वयवत्तोपलक्षणं तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकाविशिष्टे तस्मिन्नस्ति । न हि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टम् एवमभेदेनापि भेदाभेदात्तदेवापि तदिति चेन्न अतदपीति प्रसङ्गतादवस्थ्यात्ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न असिद्धादिसङ्कीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात् । स्वरूपाणाञ्चानन्त्ये तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारणस्याशक्यता तेषामानन्त्यात् तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसङ्गतादवस्थ्यात् उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिकोट्यप्रवेशेन तत्संगृहीतव्यतिरेकपक्षतापातात् । एवञ्चादृष्टवाणादिना गोत्वादेवभूताद्वाणादिविषाणित्वानुमानौचित्यापातात् हेत्वाभासान्तरमप्येवं किन्न समग्रा-

हीति वासनायां यद्येवानयो नैकव्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनतापत्तेरिति । असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत् वाच्य स्तर्हि सप्रकारः कस्यान्यता ततः ततोऽन्यत्वं ज्ञेयम् । किञ्चैवं तर्हि असिद्धादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा विरुद्धादीनामनैकान्तिकत्वेनैव संग्रहे प्राप्ते विरुद्धादिवद्रूपान्तरासंग्राह्ययोरेव यदनेन प्रकारेण संग्रहमकार्षीः तन्न नियतं क्वचिदेव भवतोऽनियन्त्री । यदा च त्वमसिद्धादिव्यतिरिक्ततयानैकान्तिकं लक्षयसि तदा असिद्धादिभेदकं प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमशक्याधिगममिति तदभिधाने प्रसक्ते तदाश्रया ये दोषा दर्शिता स्तैः स्मृतिव्यतिरिक्तत्वदोषैश्च निराकर्त्तव्योऽसि । साध्येनाव्याप्यत्वे सति तदभावाव्याप्तोऽनैकान्तिक इत्यपि न साध्याविशेषेऽपि गतत्वात् विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च प्राथमिकाव्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्यादूषणं स्यात् विशेषणांशस्य चासाधकत्वसाधनसामर्थ्याद्यर्थविशेष्यतापि वस्तुगतिव्यापक-

सत्त्वात्वपर्य्यवसायिनि तदभावत्वात्वपर्य्यवसायिनि वा तत्कालसन्दिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे शब्दोऽनित्यः श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यादावसाधारणे व्याप्तत्वाच्च। वस्तुतः साध्याव्याप्ते तत्कालेऽपि तत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च। एतेनानेकान्तिकः सव्यभिचार इति प्रत्युक्तं वेदितव्यं सव्यभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वादिति। अपि चोक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकादन्येन किं व्यवच्छेद्यं केनचित् सत्प्रतिपक्ष केनचिदन्य इति चेत्।

कः पुनः सत्प्रतिपक्षः। तथा हि सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुयुक्तो यद्याह समानबले बोधितसाध्यविपर्य्ययको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति तत्र तथा हि किमिह बलं विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत् तत् कुत्र कार्य्येऽभिमतं न तावत्सर्व्वस्मिन्नेव कार्य्ये सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्व्वकार्य्ये समप्रत्तिकताया असम्भवात्। नापि यत्र क्वचित् कार्य्ये प्रकृतसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादि-

दोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रति-
हेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्व्वहेतूनां प्रक्ष्य-
प्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः। नापि पूर्व्व-
हेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्य्ये उत्तरहेतो-
रेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकतापत्तेः
प्रतिहेतोरिति चेन्न तव तत्प्रतिहेतोरसा-
मर्थ्यादेव समबलिकत्वानुपपत्तेः इत्यमेव न
हेतुसाध्यविपर्य्ययसाधनेऽपि। अथोच्यते स्वकीये
स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत् पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्या-
वृत्तत्वाबाधितत्वलक्षणं सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं
तदभिप्रायेणेदं समबलाभिधानं तेनेदमुक्तं भ-
वति पक्षसपक्षसत्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविष-
यत्वैस्तुल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रति-
पक्ष इति नैतदपि युक्तम्। प्रतीयमानभागा-
सिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्।
क्वियत्यपि पक्षे सत्त्वेन तस्य पक्षसत्त्वभावात्।
नचैष्टव्यमेव भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं
प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रति-
पक्षत्वस्यैष्टव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशे-
षात्। न च सर्वपक्ष इति वक्ते नायं दोष इति

वाच्यं यत्रैकएव पक्षः प्रतिहेतौ तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात्। तत्र पक्षस्य सर्व्वशब्दार्थत्वाभावादेव सर्व्वपक्षसत्त्वाभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषणे दोषउक्तप्रायः। किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्राभावात्। न च सपक्षसत्तया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न कर्त्तव्यमेव तथा सत्य साधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। नचान्वयव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता नव्यत्यासेनापीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यः उभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरवत्त्वदशायामेकसम्बन्धिनो दोषस्यावश्यम्भावितया एकतरव्याप्यत्वपक्षधर्म्मत्वावगमोमे भ्रान्तिरिति बुद्धिमादाय प्रतिपत्तुर्निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकिणान्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः

सामर्थ्यस्य दुरपवादत्वात् एतदेव तु सत्प्रतिपक्षत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति। अथाभिधत्से पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्ताबाधितविषयत्वयोगिना बोधितसाध्यविपर्य्ययः सत्प्रतिपक्षइति न निरस्तप्रायत्वात्। पक्षपदेसर्व्वशब्दविशेषणप्रक्षेपाप्रक्षेपपक्षोक्तदोषस्य केवलव्यतिरेक्यव्यापकत्वस्यापि भावात्। किञ्च सोपाधिमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया निश्चीयमानेऽपि सर्व्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात्। अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धानैकान्तिकबाधितविषयत्वहीनेन बोधितसाध्यासत्त्वः प्रकरणसमइति नैतदपि सुस्थम् आपाततोऽस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या वासिद्ध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात् तदव्यापकत्वात्। किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्मध्येऽवश्यमन्यतरासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्यम् अन्यथा धर्म्मिणो विरुद्धधर्म्मसाध्याप्रसङ्गात् तत्रैकस्य व्यवच्छिद्य दोषानिश्चयात्प्रतिहेतावथ-

सिद्ध्यादिदोषाशङ्कायामापतितायामसिद्ध्यादि
हीनेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य
दुरवधारणत्वम्। न च वाच्यं किमर्थं सत्-
प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्यु-
पेयं सत्प्रतिपक्षलक्षणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न
धर्म्मिणो विरुद्धधर्माध्यस्तत्वमापत्स्यत इति
यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्म्मतया वा-
भावेन भवितव्यं तत्सत्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया
अभ्युपगमप्रसङ्गात्। बाधादीनामप्युपाधिख्या-
पनद्वारा व्याप्त्यादिभङ्ग एव पर्य्यवसानात्।
सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमानोऽपि व्याप्तिपक्षधर्म-
ताभङ्गो न विशिष्यैकस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः
अन्यतरस्य व्याप्त्यादिभङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्व-
स्योपपत्तेः अतोऽविशेषनिष्ठतया तदुन्नयने स्थिते
यदि साक्षादवधार्य्यते तदानीमसिद्धिः। अथ
लिङ्गतोऽनुमीयते तदानैकान्तिकादेरन्यतम-
दूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्कथमसि-
द्ध्याद्यन्यतमन्नाभ्युपेयं तव तस्मात्तस्य दोषस्य
कुत्र द्वयोर्म्मध्येऽस्तित्वमस्त्विति अनिर्द्धारणे
प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्ध्यादि-

हीनेनेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्परि-
हरमेव स्यादेतत्। अस्तु लक्षणांशस्यासि-
द्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोऽपि तावदस्ति
तत् संशयेन शङ्कितसत् प्रतिपक्षतादोषग्रस्त-
त्वादेवासाधकत्वं दूष्यानुमानस्य शङ्कितोपा-
धाविवासिद्धिशङ्कया। न च यामसिद्ध्यादि-
शङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षादिशङ्कादोषः स्यात्
सैव तदा दोष इति वाच्यम् असिद्ध्यादिश-
ङ्काया एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया
तदुपजीवकत्वादिति। नैवम्। यतः शङ्कितो-
पाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत।
ननु भवत्येवमपि तेन किन्नाम भवेत् तस्या-
सिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिसता पक्षबाधं
विधूय न किञ्चिदन्यत्। बाधादेव तर्हि न
तेन सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न सन्दिग्धासिद्धतया
सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाध-
कत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति हेत्वाभासत्वावि-
शेषात् हेत्वाभासान्तरं न दोषसंशयापादक-
मतो नैवमिति चेन्न तर्हि। यमुपाधिमादाय
न्यूनबलतया बाध्यता तमादायैव तथापि न

रुपाधेर्दोषसंशयवत्त्वादेव। किञ्च क्वचित् सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः। अथान्यथाकारं लक्षणमभिधत्से असिद्धविरोध-व्यभिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्रतीय-मानेन बोधितोयदीयसाध्यस्य विपर्य्ययः स प्रकरणसम इति एतदपि विचारासहं केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं प्रत्यनुमानप्र-योक्त्रा अथ प्रथमानुमानवादिना द्वाभ्यामपि वा येन केनचिद्वा। न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोऽपि दूषणान्तरापरिस्फूर्त्तौ यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाभीष्टमेव अथ प्रति-सन्धास्यति तदानीमन्यथापि ममास्फुरद्दोषा-न्तरस्य पराजये अनेन कक्षान्तरारूढायां कथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमितुमवकाशमा-सादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य मयि वदत्यसत्पक्षोऽपि निर्व्वहतीति लोके प्रकर्षदर्श-नार्थं कथमपि ग्रन्थकाराभिरुक्तस्य वा तथा-विधप्रतिहेतौ निर्व्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य प्रौढ़-प्रज्ञस्य स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रति-पक्षीकरणदर्शनात्। तत्र परेण दोषानुद्भावेन

नयस्यापि भावात्। किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव एव यतोविरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः स च कस्या-स्विति तदा निर्द्धारयितुमशक्यतया प्रतिज्ञे-तावपि तत्संशयात्। अथ सम्भावना प्रतीय-मानता तत्रोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तोयद्वक्ष्या-मस्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यम्। नापि द्वितीय-तृतीयचतुर्थाः परबुद्धेर्दुरवधारणतया पक्षस्या-सिद्ध्यादिविरहिता बुद्धिरेव भविष्यतीत्यग्रे-ऽवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् कथं सत् प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत्। शङ्कान्तर-ञ्चाग्र निरसिष्यामः एतेनासिद्धिविरोधका-लात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्तिपक्षधर्म-ताविरहवत्तया च गृह्यमाणेन बोधितसाध्य-विपर्य्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तम्। केना-गृह्यमाणत्वमिति निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। किञ्च सर्व्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्यादिग्राहकानु-मानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासे वा सत्प्रतिपक्षस्य दोष-त्वमपोढम्। अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषेण

बोधितसाध्यविपर्य्ययः प्रकरणसम इति। अस्तु तावत् केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानं यदि यः कश्चिद्विशेषोऽविशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तदग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्व्वाव्याप्तिः। अथ हेतुदोषलक्षणो विशेषोऽभिमतस्तदा धर्म्यादिग्राहकानुमानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकता अगृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्य्ययत्वात्तस्यापि तत्र हेतुदोषस्याभावादेव गृह्यमाणविशेषत्वात्। न चागृह्यमानपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तारस्तथा सति सत्प्रतिपक्षहेतुकः सत्प्रतिपक्षो न व्याप्यते। परमार्थतस्तिष्ठतीति च दर्शनीयं न ज्ञेयमिति च महती प्रज्ञा। न चागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषणेति विवक्षिते निस्तारः व्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपोऽविशेषः सपक्षसत्त्वलक्षणोऽगृह्यत इति तदव्यापकतापत्तिः। अथागृह्यमाणव्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति क्रियते तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्व-

मिदमिष्टं यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा प्रसिद्धा-
सिद्धादिभावं हेत्वाभासमपेक्ष्य विशेषोऽगृ-
ह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तवाव्या-
पकत्वम्। अथ प्रकृतविरोधिनं हेतुमपेक्ष्य
तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्य्यवस्यति। व्याप्ति-
पक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतौ यस्य
विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदीयसाध्य-
व्यतिरेकः स प्रकरणसम इति इदमप्येत-
द्वाक्यं विचारमर्हति तथा हि व्याप्तिपक्षधर्म्म-
तेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते
प्रत्येकोदाहरणातिव्याप्तिः तत्र भङ्गाभङ्गरूप
इत्यस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धेऽभि-
प्रेते सर्व्वथा असम्भावितया सर्व्वाव्याप्तिः अपि
चैवमस्य वाक्यस्यार्थोवक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो
व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्म्मताभङ्गरूपः पक्ष-
धर्म्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतोऽविशेषो न गृ-
ह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यव्यति-
रेकः स प्रकरणसमः तथा सति परमाणु
र्निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभाव-
त्वाद्व्योमादिवत्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त्त-

त्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्युक्तेन परमाणुधर्म्मिग्राहिणोऽप्यणुपरिमाणतरतमादिभावः क्वचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वात् महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सदनुमानतयेष्टस्य पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणताङ्गतस्य तत् प्रतिपक्षता स्यात्। यश्चास्य सदनुमानतां न मन्यते तं प्रत्येवम्प्रायाणि बहून्यूदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः न च सोऽपि तथास्त्येव तस्य धर्म्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्त्तव्यमिति चेत् तथाप्यनु[illegible]त्तिः अत्र हि यदि यस्य न गृह्यत इति स[illegible]धस्तेन यत्सम्बन्धितया न गृह्यत इत्यर्थो विवक्षित स्तदा अव्यापकत्वं दोषस्तथा हि यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाणः तत्र नास्त्येव तल्लक्षणं न हि तत्र व्याप्त्यादिभङ्गो विशेषोऽपि तु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव। नन्वत्यन्तासतो व्याप्तिभङ्गरूपविशेषस्यापि तावत्तत्र-

ग्रहणमस्ति तदादायैव लक्षणं तच्चापि भवि-
ष्यति तर्हि यत्र वादी स्वहेतुसाधारण्यं व्याप्ति-
भङ्गादिदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया पर-
स्योद्भावयति परञ्च परिहर्त्तुं न शक्नोति
तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षता शक्यैव स्यात् यत
उक्तरूपविशेषवत्तया तेनासौ न गृहीतः उक्त-
रूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् तथापि
प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीत-
स्तस्य तत्साधारण्याभावास्फुरणात् भ्रान्त्य-
भ्रान्तिसाधारण्यस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विव-
क्षितत्वादिति चेन्न प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणा-
गृह्यमाणता पक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात्।
किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां तस्य
दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः। यद्यसौ
वादिहेतावपि दोषं पश्येत् तदा तमुद्भावये-
त्तथा सति च तत्रैव कथासंक्रमः स्यात् सत्प्रति-
पक्षमुपेक्ष्येति चेन्न यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी
तत्र दोषमेव मन्वयेत्। यदीदानीं सत्प्रतिप-
क्षतां प्रतिज्ञातां विहाय दोषान्तरमुद्भावयामि
तदापि प्रतिज्ञात्यागान्मम [illegible] नोद्भावयामि

तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्व्वाहान्मम पराजयः
तदेवं त्वया दोषान्तरव्युत्पादनायास इति
पराब्रुवन् तूष्णीमास्ते तदा का गतिः। अथ
यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धस्त्व-
वाभिमतः तदा उक्तस्तावद्दोषो दोषान्तरञ्च
स्यात् व्याप्तिभङ्गादेर्लिङ्गार्थहेत्वोः साधार-
ण्यासम्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशे-
षणविशेष्यभावानुपपत्तेः। अथोच्यते व्याप्ति-
पक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्
तयानुद्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यविप-
र्य्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष इति एतदपि
नोपपन्नं यदि परस्तदीयोऽयं प्रतिहेतुरित्थं
भग्नव्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते न तु सद्धेतुतोऽयं
विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्युत्पादना-
देव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात्तदापीत्थं
सत्प्रतिपक्षता न निवर्त्तेत तथा सति च प्रतीय-
मानासिद्ध्यादिनापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति
साधु व्युत्पादितं सर्व्वानुमानानुकूलं स्यात्।
किञ्च कस्मिन् काले तयानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं
यदि यदा प्रतिहेतूद्भावनेन परहेतुं दूषयति

प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रतिहेतुदोषे पूर्व्वकालानुद्भावने प्रतीकारो न कश्चिदस्ति सर्व्वहेत्वाभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया। अथ प्रतिवादिनाभिहिते यदा पुनर्वादिवचनावसरस्तदानुद्भावनमिष्टं तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमयमत्र विशेषदोषं नोद्भावयिष्यतीति दोषशून्यत्वात् स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थं स्तदावधारयितुं शक्नोतीति चेन्न उक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रतिपक्षकरणं सम्भवतीति तत्र परेण दोषेऽनुद्भाविते विजयश्च भवतीति। किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थयोस्तावद्धेत्वोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत्। को हि सचेता निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाध्येन प्रत्यवतिष्ठते तस्मात् सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्हतीति। अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गामङ्गरूपप्रकृत-

हेत्वपेक्षविशेषणत्वेनानुद्भाव्यतया सम्भाव्यमा-
नेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्य्ययः स प्र-
कृतः प्रकरणसम इति नैतदपि सुस्थम् ।
यद्युद्भावनकालात् पूर्व्वकालिकी सम्भावना विव-
क्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव
दोषोऽतिदेष्टव्यः अथोद्भावनस्य योऽवसरो भवि-
ष्यति तात्कालिकतया तदा सत्प्रतिपक्षताव्यु-
त्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्ष-
णाभावः । अथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्त्तते
तावत्सत्प्रतिपक्षता किं सम्भावनायाः काल-
नियमगवेषणेन । नैवम् । एवं हि प्रतिहेतो-
र्दोषेनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते
दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता
निवर्त्तते । तथाचेत्यङ्कारमेव वादी सत्प्रतिप-
क्षतां परिहरेदिति साधु स्यात् । प्रतिहेतोः
प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव तं सत्प्रतिपक्षता
प्रतिक्षेप्तव्येति । न च स्वीकारादेव प्रतिहेतोः
पराजयः स्यात् सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपाय-
तया स्वीकारस्य करणात् स्वीकारे सति सम्भा-
वनानिवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षस्यापि

निवृत्तेः। तस्मात् स्वीकारोऽप्ययं परस्वानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीयसाध्यस्वीकारवद्गुणाय स्वीकर्त्तुर्न दोषायेति। यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतोराभासत्वसंशयात् तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यत इति ताभ्यां मन्यमानत्वात्। यदाह निश्चितौ हि वादं कुरुत इति। अथौचित्यादावर्ज्जिता संशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् तदा सर्व्वत्र वादे सर्व्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा। तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन वृद्धिमद्भिः शतशः शब्दनित्यत्ववादिजयात शब्दनित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमित्यर्हतो दोषसंशयस्य दुर्निवारत्वादिति।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययादिष्टः पृथक्। तद्यथा बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणम्। तथा हि बाधितविषयत्वं किं

विवक्षितं न तावद्बलवता बोधितो विषयवि-
पर्य्ययो यस्य तत्त्वम् यथा श्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेऽपि
गतत्वात्। तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमान-
विषयविपर्य्ययबोधकस्य पक्षधर्म्मतादिबल-
सम्भवात्। अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विव-
क्षितं तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यति-
रेकिणा सत्प्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकं तत्रा-
न्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षण-
बलाधिक्यसम्भवात्। किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमा-
नाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नाभ्रान्तज्ञानत्वमात्रं बलम् अनुमानस्य
तु पक्षधर्म्मत्वादिभूयिष्ठं बलमिति। अथ मन्यसे
अनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षितमिदमुच्यते तेना-
नन्यथासिद्धेन बोधितो यदीयसाध्यस्य व्यति-
रेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति। मैवम्। त-
थापि वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन सत्प्रतिपक्षेऽपि
गतत्वम्। किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते
अनन्यथेति चानन्येन प्रकारेण यस्मादन्यत्वं
तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते। तथा च वक्तव्यं तदन्यता-
प्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति चेत् अहो दुर्वै-

दर्थी भवतः प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्या-
द्योऽन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण यः
सिद्धः प्रतीत उत्पन्नो वा तेनेति ब्रुवाणस्य
तथापि प्रामाण्येन बोधितविपर्य्ययविषयो यस्य
स कालात्ययापदिष्ट इति न इदं रजतमिति
शुक्तिं विषयीकुर्व्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजत-
मिति प्रमाणेन बाध्यमानेऽपि हेत्वाभासवि-
शेषलक्षणं गच्छेदतिव्यापकतामापद्येत। एवं
वाह्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् प्रमाणेन
बोधितो यदीयविषयस्यान्यथाभावः स हेतुः
कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न यदि मुख्यार्थो-
हेतुशब्दः तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः अथा-
मुख्यार्थ स्तदा कोऽस्यार्थः यत्रैव व्यवस्थाप्यत
इति सोऽभिधातव्यः प्रमाणेन बोधितो यदीय-
विषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्य-
यापदिष्ट इति चेन्न यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानि-
श्चयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्। अथ
कालात्ययापदिष्टत्वे अनिरूपित एव हेत्वा-
भासत्वनिर्णय स्तदा तत एव दुष्टत्वसिद्धेः कृतं
पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासे-

नेति। तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत्
सामुद्रिकप्रमाणाख्येन पुनर्महदेतल्लक्षणं का-
लात्ययापदेशस्य येनास्य नाम हेत्वाभास-
भेदपदेऽपभ्रंशः समाधितः। अथ ब्रूषे हेत्वा-
भासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया
प्रतीयमानत्वं न तु हेतुदोषवत्त्वमिति। नैवम्।
हेतुना तुल्यताया हेतुत्वावगमं विना न शक्य-
प्रतिपत्तिः सादृश्यस्य भिन्नाधिष्ठानस्य तथैव
प्रतीतेः। अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वा-
पातात्। ततश्च हेतुरूपवैकल्यस्यावश्यप्रत्ये-
तव्यत्वे प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः प्रमाणेन बोध्य-
मानो यदीयपक्षव्यतिरेकः स कालात्ययाप-
दिष्ट इति चेन्न आश्रयासिद्धव्यापनात्। आश्र-
यासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमिति चेन्न
विशेषणाद्यसिद्धाश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णं
कालात्ययोपादिष्टोदाहरणमेवं न व्याप्येत।
प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स
कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न प्रत्यक्षाभासव्याप-
नात्। तत्रापि हि साध्यस्य ज्ञाप्यरूपस्य
व्यतिरेको बोध्यत एव प्रमाणेन प्रमाणेन

बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृतहेतुव्यापकत्वासम्भवात्। प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञातस्याभावात् शब्दस्य परार्थत्वात्। प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षत्वासम्भवात्। पक्षाभासनिविष्टत्वे सतीति तु क्रियमाणे पूर्व्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः पृथक् हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवद्दोषो द्रष्टव्यः। पक्षत्वाभिमतांशभूतस्येति च क्रियमाणे प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं किमु पक्षतयाभ्युपगम्यमानत्वम् अथ तत्तया प्रमितत्वम् उत प्रत्यक्षतया प्रतीतत्वम्। नाद्यः दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात्। अनुमानवाद्यपेक्षयापि नियमाभावः सदनु-

भानापरिस्फूर्त्तौ मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानवता च मयि वदति स्फुटदोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात्। तत्रानुमानवादिना पक्षत्वाङ्गीकाराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात्। न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थ इति युक्तं तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः। न द्वितीयः पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशानवकाशात्। नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति अस्य वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात् ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः यदि च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदाप्येव लक्षण-

विभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति नित्यमसत्त्व-
व्यवस्थितेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन्
श्लाघनीयप्रज्ञो भवान्। न च वैशेषिकप्रक्रिया-
माश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्रतीतिस्तत्-
काले सम्भावनीया तदीयसाध्यव्यतिरेकाव-
गमनिवर्त्तनीया हि सा तत्साध्यव्यतिरेकाव-
गमस्य पूर्व्वतरमेव भूत इत्यवश्यमभ्युपगम्यम्।
अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यति-
रेकस्य तदावगम्येत। न च वाच्यं प्रतीतिविष-
यत्वमिदं विशेषणं न भवतीति किन्तूपलक्षणम्
उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुप-
जन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपल-
क्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्त गृहस्य व्यव-
हारकाल इति यत स्तत्रोपलक्ष्यगृहे स्वाभा-
विकोविशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन काक-
वत्ताऽभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः
न तु तत्राप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वम् अत्र
तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगतत्वम्
अनुगतञ्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्षयामहे अत
उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्त्तमाने लक्षणात्मके

साधने विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा । एतेन पूर्व-
शङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थ-
मुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य
करणं दूषितप्रायम् । अथ पक्षे प्रमाणेन
बोधितो यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभा-
सातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट इति नैतदपि
सुस्थं शब्दोपमानाभाससाधारण्यात् । तद्व्यति-
रिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेत् एतदपि
विचार्य्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं
प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् अथवा
स्वरूपभेदः अथवान्योन्याभावः । न तावदाद्यः
तद्भेदकस्य धर्म्मस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् । नापि
द्वितीयः स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्तया लक्षणा-
नौपयिकत्वात् । नापि तृतीयः व्यतिरिक्तत्व-
स्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भा-
वेन तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेः । ननु न व्यतिरि-
क्तत्वमात्रमन्योन्याभावस्वरूपं विशेषणमस्मा-
भिरुपात्तं किन्नाम प्रत्यक्षाभासादिभ्योव्यति-
रिक्तत्वं न च प्रत्यक्षाभासादयः स्वात्मन एव
भिन्ना स्वात्माश्रयत्वप्रसङ्गस्यावकाशः । अवगत-

सिद्धं त्वद्विवक्षितं किन्तु तदेव विचार्य्यते किं प्रत्यक्षाभासादिभि र्विशेषितोऽसावन्योन्याभाव स्त्वयोच्यते उत तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिष्वप्रसक्तं मन्यसे। आद्यस्तावन्न भवति न हि प्रतियोगिरूपविशेषणसहितोऽभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्व्वाव्याप्तिः। द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणैर्यदुपलक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु च साधारणमिति कथं नोक्तप्रसङ्गः अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगीत्वभावस्यासन्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात् विशेषणम्भवतीति चेत्। अयुक्तमेतत् विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमिहोपात्तं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदनुपन्यासे वान्योन्याभाववत्त्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत् तच्च प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवच्छेद्यस्यापि संग्राहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिदतस्त्वं तद्विशिष्टमुपन्यस्यताम्। स च यदि प्रतियोगी

तदीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः। विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमतिप्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहार-प्रवर्त्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्त्तुमशक्या। अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणन्तु स्यात् तत्र चोक्तमेव। नचान्योन्याभाव एकोन भवति भिन्नप्रतियोगिकौ द्वावभावौ तौ तथा च प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपम् अन्यद्वेति सिद्धान्ताविरोधि न युक्तम् उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मतायाश्च भेदविरोध एव। ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशात् भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य। येन च रूपेण भिन्नता तेनान्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः। ननु वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटेत वस्तुनोः। यथा वस्तुनो-भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया संसर्गाभावं प्रति तत्र यथान्यद्भूतलसंसृष्टतया

दृष्टं तथानापि तावेव सप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ सोऽयं त्वद्दर्शनाभिप्रायोनास्माकं निर्वाहार्ह इत्यास्तां विस्तरः। अपिच घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चोभयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति। यत्र तु प्रत्यक्षाभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिना एककोटितास्तु नाम यत्तु प्रत्यक्षाभासत्वादिभ्यो व्यतिरिक्ततया प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणं न तावत्प्रव्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीकर्तुमशक्यत्वात्। नापि यद्रूपोपात्तं विशेष्यं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं तद्रूपक्रोडीकृततयैवान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तं तस्य स्वरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसंग्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणे विरोधित्वात्। तस्मात् स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयं व्यवस्थापकमप्रतिसन्धाय अन्योन्याभावव्यवस्थापनमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेदप्रत्यक्षस्येह दूषितत्वाद्धर्मभेदः कश्चिद्वक्तव्यो न चासौ वक्तुं शक्यः शक्यते वा तमादायैव लक्षण

व्यवस्थितिरस्तु ज्ञातमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकृ-युक्त्या। तदनेन न्यायेनान्यवार्थातिप्रसक्त्युदा-हरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं लक्षणवादिनोभग्नस्य शरणमस्त्वं निरसनीयम्। अतएव भेकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रा-येण तत्तदन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणं वैशेषिक-हेतुं नैतदेवं येन येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासा-दुपहसन्ति सन्त इति।

इति खण्डनखण्डखाद्ये प्रमाणतदाभासखण्डनं प्रथमः परिच्छेदः।

द्वितीयः परिच्छेदः।

ननु यदि दुर्लक्ष्या हेत्वाभासास्तर्हि नि-ग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति। नैवम्। का पुनः प्रतिज्ञाहानिः। स्वीकृतोज्झपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्ष-

णम्। तथा हि झटिति स्मरणे अनिग्रह-
स्थानेऽपि गतत्वेन परदूषितेत्यपि विशेषणीय-
त्वात्। किञ्च स्वीकृतेत्यनेनाभीष्टमात्रं वाभि-
धीयते अस्तित्वेनेष्टं वा। आद्ये केनचिद्रूपे-
णेष्टस्य रूपान्तरेण त्यागः क्व नाम नास्तीत्यति-
व्याप्तिः। स्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्त्यागः न
रूपान्तरेण तत्र तदस्वीकारः ततस्त्याग
एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न
स्वीकारस्यापि परित्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृ-
तेति व्यर्थं तत्प्रयोगेऽपि च नाद्यद्वितीये अस्ति-
त्वेनेष्टस्य रूपान्तरेण सत्त्वेनानिष्टत्वसम्भवात्।
संयोगाद्यव्याप्यवृत्तिता वादिपक्षे चैकस्य
संयोगस्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्
एवञ्च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युप-
गमेऽपि प्रसङ्गो द्रष्टव्यः। तस्यैव तदैव तत्रैव
तेनैव तथैवेष्टत्वानिष्टत्वे विवक्षिते अत्रेति चेत्
एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छत प्रतिज्ञा-
हानिर्न स्यात् तत्र तदित्युक्तविशेषणाभावात्।
न हि कालः कालान्तरमालानमेव वाध्यास्ते
काले तदेवि विशेषणप्रतिक्षेपे अन्यत्र प्रक्षेपे

लक्षणैकताक्षतिः। कालं प्रति च प्रतिज्ञाहाने-
रदोषत्वे तद्वदन्यस्याप्यदोषत्वापातः यदैव स्वी-
कारः स्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च। तदेति तत्-
कथाकालो विवक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य
व्याप्तिपरत्वे लक्षणानुगमः वादादित्वेन साध्ये
कदाचित्तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः। एवं
तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्टव्यम्। उक्तेति
पदस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विरुद्धन्याये-
नासमर्थविशेषणत्वम्। एवं सर्व्वनिग्रहस्था-
नेषु द्रष्टव्यमिति संक्षेपः। प्रतिज्ञाहान्यादी-
त्यादिपदेन च किं संगृह्यते प्रतिज्ञान्तरा-
दीति चेन्न प्रतिज्ञान्तरमेव न निरूपयितुं श-
क्यते। तद्यथा स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्य-
भागस्य पूर्व्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रति-
ज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथा हि यत्र वादिना
प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोऽभिहितः
परेण निर्व्विशेषणोक्तस्मादूषितः ततो वादी
प्रथमाभिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येदयं म-
योक्तं न तु निर्व्विशेषणमतोनिरनुयोज्यानु-
योगोभवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गत-

त्वादतिव्यापकमेतत्। पूर्व्वानुक्तविशेषणत्वञ्च तत्र नास्ति तत्कथमतिव्याप्तिरिति चेन्न प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य पूर्व्वं स्थितत्वात्। विशेष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् किमायातं तावता विशेषणानुक्त्यतिप्रसङ्गस्य। विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तिर्विवक्षितेति चेन्न एककर्त्तृकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्व्वत्र तथाभावस्यैव भावात्। विशेष्योक्तेरनन्तरकाल इति चेन्न नीलोत्पलमित्यादौ पूर्व्वनिपातितविशेषणे तदभावात्। विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्व्वकाल इति चेन्न उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात्। अव्यवहित इति चेन्न बहुविशेषणके विशेष्ये तदभावात्। विशेषणाभिधानोचितकाल इति चेन्न नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणाभिधीयमाने य एकविशेषणाभिधानकाल सोऽपरेषामपि विशेषणाभिधानानां योग्योभवत्येवेति तदान्येषां क्रमभाविनामभावात्सैवातिव्याप्तिः। सर्व्वस्मिन् योग्यकाल इति चेन्न दूषणानन्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः दूषणपूर्व्वकालस्य तथाभिमतत्वे

च दूषणानन्तरभाविन्या विशेषणोक्तिव्यक्ते-
स्तदानीमभावात् पूर्व्ववदतिव्याप्तिः। सर्व्वस्या-
स्तज्जातीयाया विशेषणस्योक्तेरभावो विवक्षित
इति चेत् तद्व्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूतानां
सर्व्वासां पृथक् पृथक् प्रमाणेन केनापि अस्मा-
दृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् अभावानिरूपणेन
लक्षणस्याज्ञानासिद्धि प्रसङ्गात्। सामान्यप्रत्या-
सत्त्या व्यक्तयः प्रतिभान्तीति निरस्तमनुमानाव-
सरे। एतेन पूर्व्वमविशिष्टस्योक्तस्येति विशे-
षणं प्रक्षेप्तव्यमिति निरस्तम् उत्तरकालवाच्य-
विशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भ-
वस्य दर्शितत्वात्। किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा
भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा
हेत्वन्तरं भवतोऽपि स्यात्तथापि तदभावे वा
ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम्। अथ प्रथममे-
वेदं विशेषणमुपादाय ब्रवीषि तथाप्यव्याप्तिः
प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभ्रमेण
झटिति स्वस्वरसान्निर्व्विशेषणेऽभिहिते परेण
दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रति-
ज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः स्वपरसाध्यपूर्वपदानां

विवेचने व्यक्तौ पतनादव्याप्तिस्स प्रकारत्वादिलभ्यतया प्रागनुक्तस्य भ्रान्तपरदूषितस्य प्रकारणलभ्यस्य विशेषणवक्तृतयानुवदतोऽपि सद्वादे प्रसङ्गः। अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादकत्वेऽपि दोषः परस्मिन्नजातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम्। प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्टम्। प्रतिज्ञाविरोधादिति चेन्न यत एककर्तृकैकवाक्ययोर्मिथोव्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तत्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञाविरोध इत्येतल्लक्षणम्। तथा हि भूतले घटोनास्तीत्यादावपि गतत्वेनातिव्यापकमिदम्। वचनयोर्हि व्याघातोऽन्योन्यविरुद्धार्थत्वं तच्चेहास्ति घटोऽस्तीत्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वात् न कारकस्य च तन्निषेधकत्वात्। नन्वयुक्तमिदमुच्यते न हि घटोनास्तीत्यत्र घटोऽपि विधीयते घटनिषेधोऽपि येन मिथोव्याघातः स्यात् किन्तु घटोनिषिध्यते घटनिषेध एव तु विधीयत इति यावत् तत् कुतोव्याहतिरिति चेत् नैवं घट इत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वं नास्तीत्यस्यापि तत्-

प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि मन्तव्यम्। यदि त्वेवं नाभ्युपैषि तदा तयोरविरुद्धार्थतया घटस्या-पेक्षितनिषेधश्च भूतलाश्रितं इयमस्य वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति तस्माद्विधिरूप एव घट इति तत्प्रतिषेध एव च नेति किमेतावेककर्तृक-वाक्यांशौ न भवतः परस्परविरोधार्थाभिधा-यकौ वा न भवतो येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र न गच्छेत्। न मिथो विरुद्धत्वमात्रं मिथो-व्याघातकत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ सिद्धार्थयो-रस्तित्वम्। न च नास्तीत्यनेनैककालादौ विधिनिषेधौ वर्त्तमानौ बोध्येते इति चेन्न उक्तो-त्तरत्वात् देशकालाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवा-नुपपत्तेः। किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि तदा विरुद्धशब्दस्तवाय-मन्य एव सामयिकार्थः कश्चित् प्रमाणेन तथा-भूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वाभ्युपगमभ्रान्तेः। अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि तदा अप्रामाणिकं मिथोव्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः। अथ मन्यसे यथा परेणाभिधीयते अर्थौ तथा मिथोव्याघातकाविति भूनः तत्र च प्रमाणं

प्रसरत्येवेति न कथमपि प्रमाणप्रसूतौ विरोध-
भाषापरिभाषामात्रत्वापत्तेः यथा परेणोक्तोऽर्थः
तथा मिथोव्याघातक इत्यपि क्वचिन्मिथोव्याघा-
तकमर्थमप्रमाय न वक्तुं शक्यम्। प्रसज्यते
मिथोव्याघातो न प्रसाध्यत इति चेन्न क्वचि-
दप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवतोऽशक्य-
त्वात्। मा प्रमायि अप्रमायैव तद्व्यवहार इति
चेन्न क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं का
नाम कोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्ति-
रावर्त्तते। अनेकत्र प्रमितनियतयोरेकत्र
प्रसञ्जनमिति चेन्न प्रसञ्जकस्य तद्द्वयैकत्र
स्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेवम्भावे वा
नापादकत्वस्यापत्तेः। एकैकव्याप्याभ्यां पृथक्
पृथक् तद्द्वयापादनमिति चेन्न एकैकमव्या-
घातात्। अर्थाद्द्वयं स्यादिति चेन्न अर्थाप-
त्त्यर्थत्वेनैवाव्याघातात्। अर्थापादानं न सा-
धनमिति चेन्न मिथोविरोधित्वेन तर्काभास-
त्वापत्तेः। इष्टापादानाच्च मिथोव्याघातात् कथं
तथा स्यादिति चेन्न तद्द्वयधर्म्मिकत्वात् व्या-
घातापत्तेर्धर्म्मिणि प्रमाणापेक्षायामव्याघातात्।

एवमादीनां दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तत्रापि सर्व्वमिदं सुवचमिति चेन्न तत्राप्यन्यत्र दोषोऽयमापद्यत इति प्रतिवन्दीगृह्णतः किं परपक्षे दोषापादानमात्रं विवक्षितम् उत यस्त्वया तत्र समाधिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात् स्वपक्षे: समाधिः। न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात् परोक्तदोषानुद्धारे तावतैव कथायास्तदङ्गस्य वा पर्य्यवसानात् निग्रहापरिहारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु स एवाभिधीयतां का नोहानिः भवता तावदभिधीयतां कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेय इति चेन्न मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात् नहि मया स्वपक्षसाधनं त्वया च तद्दूषणं प्रकृते वक्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षोनिर्व्वाह्यः तद्दूषणञ्च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्त्तते। ईदृशि च कथा विभागे मत्पक्षसमाधानाय मां पर्य्यनुयोक्तुं भवतः कुतोऽधिकारः अथ विशेषत स्तन्निष्टङ्कने किं प्रयोजनमस्ति तावदेतादृशि चोद्ये परिहारो यतस्त्वयापि स्वपक्षेऽसौ स्वीकार्य्य इत्याशयस्ते सोऽपि न युक्तः

न हि सत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता तत्पक्षेपि तेन भवितव्यमित्यत्र किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति । साम्यादेवमिति चेन्न वैषम्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । यदि तद्गतमसाधारणं स्वरूपमादाय सद्दर्शनं प्रति तत्त्वसिद्धान्तं वा तत्र समाधिः स्यात् अत्र च त्वत्पक्षे तदभावान्न स्यात् तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरसावत्रापीति निश्चेतुं शक्यते । कोऽसौ तत्र विशेष इति चेन्न मया साम्प्रतं तदभिधानस्याप्रस्तुतत्वमित्युक्तत्वात् । चोद्यसाम्यात् समाधिसाम्यमिति चेन्न दूष्यगतविशेषाभावभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येऽपि सत्तायां तदभ्युपगमे अनवस्थया तदाश्रये च तदभावेन एवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति । किञ्च परोद्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्द्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः । किं यदिदं दोषतया परेणोद्भावितं तद्दूषणम् अदूष्येऽपि गतत्वात् उत दूषणे तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारात् परिहारेऽपि वा तस्यात्रत्यत्वप्रस-

स्यात्। यद्येतद्दूषणं कथं तर्ह्यदूष्यत्वेन वादि-
नाङ्गीकृतेऽपि प्रतिबन्दीस्थाने गतमिति चेन्न
यद्येतद्दूषणं कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि
दीयतां दृष्टिः। नियामकाभावे तर्ह्येतदीय-
दूषणत्वे सन्देहः पर्य्यवसित इति चेत् अस्तु
दोषत्वसन्देहेऽपि भवदीयसाधनस्यासाधक-
त्वात् सन्दिग्धासिद्धवत् किञ्च यल्लक्षणवतोऽस्य
दोषत्वसन्देह स्तल्लक्षणक एवायमन्यत्रापीति
तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्वमेव स्यादितीयं प्रति-
बन्दी दुरुत्तरा वादिनेति। नापि द्वितीयः तथा
ह्युभयवादिसम्मतादूष्यत्वं धूमानुमानादिकं
यदि प्रतिबन्दी करोति परस्तदा तद्दर्शनेऽन्यत्र
क्वचिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु
तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्याभयादित्येषा
मयापि सुग्रहैव तं प्रतिबन्दी अत्रापि मत्कृत
एव पठितुं यतोभयोः समो दोष इत्यादि।
अथ यं विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात् तन्मात्र-
स्यानुद्भावनं न तु सामान्यत एवेति चेन्न तत्र
विशेषे प्रतिबन्द्या त्वाजितदुष्टत्वे गतत्वात्तल्ल-
क्षणमेव नेति स्यात् विशिष्य तद्विशेषत्याजने च

तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या। अथ मद्दूषणमात्राभ्युपगताद्दूष्यत्वं किञ्चित्पदार्थं प्रतिबन्दीकरोति तदेतदुक्तं तेन स्यात् इह नेदं दूषणं वक्तव्यमित्यभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्गप्रसङ्गादिति। तन्न इदमिह दूषणं वक्तव्यमनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परनिपापयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिबन्द्याः सम्भवात्। नन्वेवमेवास्तु तथाचाभिधानेऽनभिधाने चोभयतःपाशा प्रतिबन्दीरज्जुर्भवत एव दुर्निवारा स्यात्। नैवम्। मिथोविरुद्धाया: प्रतिबन्द्या स्तर्काभासत्वात् मिथोविरुद्धत्वस्य तर्कदूषणत्वात्। तत्प्रतिपक्षानुमानवत् द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकस्थले च "प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत्,, इत्यत्रापादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्त्तुमाचार्य्यैः समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात्। अभ्युपगतं तावद्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्तीति ब्रुवन्नुद्योतकरो यत्रोभयोरित्यादि वदतो

भट्टस्य प्रतिभटीकर्त्तव्यः तत् किं प्रतिवन्द्यादि-
दूषणन्न भवत्येव नन्वेवं भवतोऽपसिद्धान्तः
स्यादिति चेत् तर्हि दर्शयापसिद्धान्तस्य लक्ष-
णम् प्रकृतसम्बन्धतया वाञ्छाविषयापसिद्धान्तो भ-
वतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात्। सिद्धान्त-
विपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः प्रतिवन्द्यादि च
भवता सिद्धान्तत्वेनाभ्युपेतं मयेदं दर्शनमा-
स्थित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषाभ्युपेत-
त्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मक-
त्वात् तेषु पदार्थेषु प्रतिवन्दीदूषणादेः प्रविष्ट-
त्वादिति चेन्न लक्षणमेव तावदपसिद्धान्तस्य
नोपपद्यते मत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो-
भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात्। स्वसिद्धान्तस्तया-
पेक्षित इति चेन्न विशेषदूषणपूरणमन्तरेण
तदलाभात् अन्यथा सर्व्वत्र विशेषणोपादान-
प्रयासवैयर्थ्यं स्यात्। एवमेवाभ्युपगमे भवत
एवापसिद्धान्तकृत्या निष्टत्यापतेत् त्वत्सिद्धान्ते
शतशो हेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात्।
परसिद्धान्तहेतूनाञ्चानुपात्तविशेषणाना मनै-
कान्तिकोक्तत्व बहुशो भवच्छास्त्रे दूषितत्वात्

प्रथमं स्वशब्दं विशेषणमनुपादाय दूषणभये-
नेदानीन्तरकरणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रह-
स्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथमविशेषणं सा-
धकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनम्।
किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्त-
कालतापातः अप्राप्तकालोऽवयवविपर्य्यास इति
लक्ष्यमभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं तस्य
च भवता विपर्य्यासः कृतः एवमेवाभ्युपगमे
भवत एवापसिद्धान्तात्। यत्तु प्रथमत एव
सविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनुपात्तविशेषण-
पक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः। मदीयो हि सि-
द्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम अत्र वाक्येऽभ्युप-
गमपदश्रवणात् अभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः
स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्य्यवस्यतीति चेन्न ममा-
भ्युपगन्तृत्वात् मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यत
एव। विपरीताभ्युपगन्त्रपेक्षित इति चेन्न
अविशेषात्। सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्त्रेति चेन्न
तथाप्यविशेषात् ममापि त्वत्सिद्धान्तविपरीता-
भ्युपगन्तृत्वात्। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्त्रा
तयापेक्षित इति चेन्न नूनमतिप्राज्ञोऽसि यत्

स्वपदमभ्युपगन्ता विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वारा विशेषयसि परस्पराश्रयादपि न बिभेषि स्वपदेऽपि साधारण्यप्रत्यवस्थानं परोक्तं पुनरुक्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्धत्से । यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्तदीय इति चेत् । नैवम् । यस्य यः सिद्धान्त इति पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वे असाधारण्यादव्यापकत्वं लक्षणदोषः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति सिद्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् । तथा हि सिद्धान्तसम्बन्धिनो मम यः सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोऽस्त्येव । त्याग एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयतानियमः अथ स्वीकृतस्यास्वीकारस्तदा मया स्वीकृतस्य भवता अस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति । अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः सोऽपि न तेनेति स्वीकर्त्रेत्यर्थे ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य

भवता स्वीकारे तवापसिद्धान्तापातः। एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न एकेनेति यद्येकसंख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसंख्यायोगित्वं तथा तवापीति स एवापसिद्धान्तापातः। अथैकेनेत्यभिन्नेनेति तथापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च मानसम् अन्यस्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः। अथ स्वीकर्त्तुरस्वीकर्त्तृतो न भिन्नत्वं तदायमर्थः स्यात् स्वीकर्त्तृतो न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः मया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्त्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्त्तृत्वात् एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्यपास्तम् मिलितयोरावयोरपसिद्धान्तापातात्। अथ तत्स्वीकर्त्तुरेव तदस्वीकर्त्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते अस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्रन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतया अस्वीकारविषयाभिन्नत्व-

स्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात् । एकेन स्वीकर्त्ता न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिताविति चेन्न एकेन स्वीकर्त्तव्येतदेव विवेचयन् भूयस्तदाकर्णन्नभिहिततद्दूषणगणाव्याहत्त्यापत्त्या कथय कथं न घनसमयसमागमोदीयमानतरलतरतरङ्गिणीवेणिजलविवर्त्तनिर्व्वर्त्तितावर्त्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृणकदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि । स्वीकृत्या स्वीकारः स इति चेन्न स्वार्थविवेचनेनोक्तबाधापातात् अस्वीकृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः । किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदूषणाभावे वादिनि उतानेवम्भूते । आद्ये पूर्व्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन व्युत्थातुं शक्यते तत्र किं वक्तव्यं न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित् पूर्व्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति युक्तम् अपसिद्धान्ततत्परिहारस्य दूषणत्वान्यतरासिद्धेः तेनाभिहितत्वात् । अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुक्त्वैव कथां विच्छिन्दानो जयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेतेत्यनसिद्धा-

वध्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गृहान् प्रतिष्ठेत। निगृहीतस्य तस्यापराभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् तथाप्यनादरणेऽनभिज्ञावसिद्धिमुद्भाव्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहारमनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम्। अथ मन्यसे मध्यस्थेनैव तद्विचारणीयं किमनसिद्धावनेनासिद्धिरुक्ता अथापसिद्धान्ते वापसिद्धान्तः एतद्विचार्य्यते नैव जयपराजयाववधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति न तर्हि वादिना साधनेऽभिहिते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रतिवादिना निवर्त्तनीयं मध्यस्थस्तु परमार्थतोदुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विचार्य्य जयपराजयाववधारयिष्यति सोऽयं मस्तय निर्वृतोभूतपिकदाम्पत्यापत्यपोषणकृतमहायासवायसव्यसनं समासादयिष्यति मध्यस्थो वराकस्तावकदुष्परामर्षप्रकर्षेण। अथोच्यते सम्मति विप्रतिपद्यतां नामापसिद्धान्तेऽप्यसौ किमेतावता पूर्व्वं स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि

तद्वेवाद्यायापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्त इति। नैवम्। यदीदानीन्तान्यननुमतिरस्य नाद्रियते तस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव च दूषणप्रवृत्तिस्तदापसिद्धान्तस्यापि कुतोऽवकाशः स हि पूर्व्वानुमतस्येदानीमननुमतिमास्थित्यैव प्रवर्त्तते नान्यथा। तस्मात् स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति द्वितीयानवकाशः। यस्य तु सौगतादेर्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रत्यवश्यं साधनीयमेवास्य दूषणम्। नचवाच्यं योऽपसिद्धान्तो विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघातएवाभिधेयः दर्शनविशेषं स्वीकुर्व्वता प्रथमं तद्दर्शनान्तर्निवेशितः प्रतिवन्दीदूषणत्वादेस्तेन स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकारस्तावेतौ स्वीकारास्वीकारवेकेनैकस्य व्याहताविति। यद्ययमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातः तदापसिद्धान्तदूषणत्वेऽपि विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमव्युदस्य नाभिधातुं युक्तः। अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावन

स्तदा सार्व्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणत्वाङ्गीकारेण। किञ्चैवमपसिद्धान्त उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजात यामपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्त त्याग इति। एवं प्रथमं किञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारेऽपि दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः। प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्व्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथनान्नैष दोष इति चेन्न पूर्व्वनिग्रहपरिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्तत्वादिति। न चानेन भयेन भवता व्याघात एवाभिधेयः प्रथमं नापसिद्धान्त इति वाच्यमपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् सर्व्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैवमङ्गीकर्त्तव्यत्वात्। न हि कश्चिच्छक्यतेऽवधारयितुं मयापसिद्धान्त उद्भाविते नायं विप्रतिपत्स्यत इति। नन्वेवं विप्रतिपन्नं प्रति अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति। मैवम्।

येनाप्यस्वीकारदण्डेन दूषणेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात्। उक्तञ्च सौगतैः न हि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणमिति "रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः। विलम्बा वत केनासौ सिद्धान्तविषयाग्रहा इति।,, तत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता अस्फूर्त्तिमता स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्य्यात्। प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममभ्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयोर्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति सर्व्वज्ञोऽपि नान्यथा प्रमातुं क्षमः। न च समस्ततदनुगुणपदार्थ-

जातं कथारम्भे वादिनाभिधातुमुचितं तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् परिषदनपेक्षितत्वाच्च । नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोहः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः । नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिपत्तिजयाविति अकामेनापि तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति । तदेतदपेशलं किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगव्यं सम्भवति एकं तदाद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्त्तयितुमशक्या यथा प्रमाणादि सर्व्वकथकसिद्धम् इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चित् यथा क्षणभङ्गेश्वरादि तत्र यदि प्रथममभ्युपगव्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारेऽपसिद्धान्तस्तन्न स्वव्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात् । नापि द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽभ्युपगन्तव्यं तत्किं तदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापोद्वाभ्युपायतया उत तन्नान्तरीयकतया । न प्रथमः क्षणभङ्गसा-

अनप्रस्तावे अपोहादि परित्यजतः सौगत-
स्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तद-
नुपायत्वात्। अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्यो-
न्यविचारस्य निष्पत्तिरेव स्यात् विचारे सति
प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदभ्युप-
गमे च विचार इति अभ्युपगतोपायत्वागवि-
षय एवायमपसिद्धान्तो नान्यत्रेति चेन्न यो हि
यदुपायः तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य
इत्येव कुतः तस्योपायतया तेन विचारः प्रव-
र्त्तयितव्य इत्येव युक्तं न तु तदभ्युपगमोऽपि
तावता तदुपायः स्यात् तस्य च तदभ्युपगमस्य
च पृथक्कारणमभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितु-
मशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा तत्रापि स्वाभ्युप-
गमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यात् उपायत्वादेव
परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः। यथोच्यते उपेय-
मुपायेन साधयता उपेयवदुपायस्यापि सत्त्व-
मुपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनुपगमेऽपसिद्धा-
न्तोपन्यासः सावकाशः असत उपायत्वानुप-
पत्तेः। तर्ह्युपायत्वेनोपन्यसनात्तत्त्वाभ्युपगम-
स्तस्य साक्षादभ्युतोऽप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यता।

स्वोपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पि-
तेन तेन भूयसाऽण तत्सत्त्वानभ्युपगमविरोधादप-
सिद्धान्तोऽभिधेयः। एवञ्च सति सत्त्वानभ्युप-
गम एवोपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यता-
मुपजीव्यत्वात् तदुपन्यासमन्तरेणाभूयसाऽण-
तदीयाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् कृतं
तदुपजीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन। अत-
एव न द्वितीयः तन्नान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि
हि तत्सत्तानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्यानु-
मन्तव्यः तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे कृतं
तदा अभ्युपगमं परिकल्पने नातभ्युपगमवि-
रोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति।

एवं निग्रहान्तरे खण्डनमूहनीयम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये निग्रहनिरुक्ति
द्वितीयः परिच्छेदः।

तृतीयः परिच्छेदः।

अथ यान्यवस्त्वत्र बहुलं वाग्व्यवहाराः तेषां सर्व्वनाम्नामर्थाः कथं निर्व्वाच्याः। तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यात्। तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञाभावात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः अतएव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात्। अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत् कुत्स्यते भवता अन्यथा वा। अन्यथा चेदलं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् गौणोऽयं प्रमाणशब्द-इति चेन्न प्रामाण्ययोगिनि यद्ययं प्रमाण-

शब्दप्रयोगः तदा गौणत्वव्याघातः मुख्यत्वात् ।
अथ प्रमाणाभासे तदा अलन्तदुद्भावनया ईश्व-
रसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सितइत्यत्र पर-
स्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति च
विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यथापि हि विषये
प्रमाणाभासः कुत्सितएव साध्यासाधकत्वात् ।
नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य प्रमा-
णान्तरसापेक्षत्वेन प्रमाणान्तरमपि वचनीयं भवति
ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च
भवता नाभ्यधायि अतोन्यूनत्वं दोषः । नापि
चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किं शब्दात्कस्यचित्
पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा तेन
प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी
प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं
तत् अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्य-
विषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदी-
श्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्विष-
योहि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च
प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ
द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तर-

मापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दोविशेषपर स्तथोत्तरवाक्येऽपि। कोसौ विशेषइति चेन्न पूर्व्ववदुक्तत्वात् अस्यापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किं शब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरस्यात् तथाच सति विशेषएवोत्तरं स्यात्। स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्य्यं तस्मात्का सावधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवम्बिधाः प्रलापा इति नेतदेवं यतोऽत्रापि विशेषइत्येवोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतोव्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्य्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्य्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः अत्रार्थेनुमानं प्रमाणमितरद्वेति। अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं किं तदनुमानमिति चेत्। अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः

उत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्न-
वदुत्तरं वाच्यमिति। अत्र च संग्रहश्लोकौ।
"यथाविधं यं विषयं नियस्य प्रश्नस्य निर्व्वक्ति
परो यथोक्त्या। वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि
तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः। प्रश्नस्य यः स्या-
द्विषयः स वाच्यो वाचा तया वैष भवेन्निरुक्तः।
इदं त्वयाप्याश्रितमेतयैव गिरा स्वपृच्छाविष-
यस्य वक्ता।,, प्रश्नार्थोश्च किं शब्दाज्जिज्ञासा-
विषयतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातु-
मिच्छा इच्छा च नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात्
तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र
स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं
यथार्थं वा स्यात् यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव
ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते
विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थ-
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तेनापि प्रमाणेन
स्वगोचर ईश्वरसद्भाव उपस्थाप्यत इत्यनायासे-
नैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः। अथा
यथार्थं तदास्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यद्यस्मा-
भिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः

इच्छतोऽवाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेऽर्थे परा-
पेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैकं
तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथा परमप्युत्पादयतु
वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने
सर्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्येमहीति।
अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य योविषयः स
मदीययथार्थज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति
त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः
प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम
यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान्
कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानवि-
षयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्या-
घातात्। अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुसन्धानेन
त्वया यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं
भवाननुयुज्यत इति। मैवम् यदीश्वरसद्भाव-
विषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रा-
न्त्या प्रतीतः तस्य प्रमाणत्वं अस्माभिर्व्युत्पाद-
नीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युत
ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणा-
भासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीय-

मिति। स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमा-
णस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं
पृच्छतामस्माकं नतु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति
विशेषोऽप्यभिमत इति न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाण
ज्ञानमादायाप्युपपत्तेः तव स्वाधीने केयं परा-
पेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम्। स्यादेतत् येय-
मीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमु-
त्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्मा-
कं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूष-
णमवादि भवता तन्निरवकाशमिति नैतदस्ति-
एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंश-
येन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि
योऽसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्व्वथैव संश-
यानस्य भवतः प्रश्नोऽयं नतु विप्रतिपन्नस्येति।
स्यात् तथाच स्वीकृत्य शिष्यभावं प्रसाद्य
चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान् पृच्छेरस्मास्ते
संशयमिति विप्रतिपन्नाएव वयमाहार्य्यः संश-
योऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधृतैककोटय एव वयं
कार्य्यानुरोधात्तु संशयमात्रस्याभह इत्युक्तं स्यात्
एवं तर्हि तदेव कोऽप्यवधारणं भवता यथार्थ-

अयथार्थं वेति विकल्पोक्तयुक्त्या दूषणीयम्। एतेनानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयमव्यभिचारविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायात्।

एवमीश्वराभिसन्धानादावपि तत्तत्स्थाने तिष्ठत्सर्वनामार्थखण्डनमनुद्रष्टव्यम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये सर्वनामार्थनिरुक्ति-
स्तृतीयः परिच्छेदः।

चतुर्थः परिच्छेदः।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्यायाप्रश्नात्। स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च। अ-

स्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावो-
घटस्यास्तीति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथा-
त्वप्रसङ्गात्। नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च
घटादेर्भावनिवृत्तेः। अस्तीति चास्यार्थो वा
शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः। सत्ता
तदर्थइति चेन्न सामान्यादीनां तदभावाद-
भावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम्। नापि
द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेर्भिन्नत्वात् वर्त्त
तइत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्व-
प्रसङ्गात्। सोऽप्यस्ति पर्य्यायइति चेन्न उभय-
साधारणैकार्थ निर्व्वचनमन्तरेण पर्य्यायत्वस्य
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। यत्रैकस्यास्तिपद-
प्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्ततइति प्रयोगात्।
सामान्येन तावत् पर्य्यायत्वं शक्याधिगममिति
चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्य्या-
यत्वात् यत्रेत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्नि-
र्व्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थोभावनमुच्यतां
किं शब्दोल्लेखगवेषणया। अपरप्रतिषेधात्म-
कत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्यासम्भवेना-
परपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रति-

षेधात्मकतास्वीकाराच्च । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवद्भावोनास्तीति भावस्याप्रतीतिरीति चेन्न तावतापि लक्षणानिरुक्तेः । अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात् । नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यं अभावोनास्तीतिप्रतीतेर्निर्व्विषयत्वप्रसङ्गाच्च न हीयं भावविषया भवत्पक्षे परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात् । नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वादयमदोष इति चेन्न सर्व्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् सेश्वरपक्षे सर्व्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न

परपद वैयर्थ्यां तत्तद्योगेऽप्यचक्षुषाऽितत्त्वापत्तेः सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभागवत् तत्र वा चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाविधेनैव विषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विषयविशेषणता-ग्रहे स्वाश्रययोऽप्यंशतः स्यात्। तेनोपलक्षिताया-स्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः। यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः। अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यस्या-न्यस्य वाच्यत्वात्। अस्यैव भावार्थत्वे चाभावोनास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात्। भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भवति यत् पदार्थ व्यतिरेक प्रसङ्गात्। यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नो वा अस्ति चेदात्मनि वृत्ति-विरोधः नास्ति चेःस्वस्यान्यप्रतिषेधमुखेन चा-प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत्, अभावत्वं किमभीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत्, तद्यदि प्रतिक्षेपा-त्मकत्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात्। अथाभा-

त्वमेव तदा न निवृत्तः पर्य्यनुयोगः एतेन निषेध मुखेन प्रतीयमानमिति निरस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्व्वभावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः असिद्धेः नहि घटाभावोभूतलादि विरुणद्धि । न द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् । अथास-हानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न गोत्वादौ तस्यापि भावात् । एकविधावन्यनिषेधः स इति चेन्न भेदे विरोधिभावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरेवापरनिषेधः स इति चेन्न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः । नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न घटाभावोनास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्व निरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च । प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे वेदनिरुक्तेः असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् । यत्र किञ्चिद्भावस्य लक्षणमुच्यते स

भावोऽभावोवा स्यात्। नाद्यः भावस्याभावा-
नाश्रितत्वात् विषयिधर्म्मत्वे च कथमपि तथात्वे
तन्निर्व्वाच्यं स्यात्। अन्यदेव तद्वदिति चेन्न
तद्वद्भावस्याभावत्वे स्ववृत्तिः भावत्वे च व्या-
घातात्। न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरो-
धापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति। प्रति-
योग्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभावइति
चेन्न प्रतियोग्यनिरुक्तौ प्रतियोग्यनिरुक्तेः
विशिष्टशब्दार्थस्य निर्व्वचनीयः स्यात् तत्र
विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नम-
भिन्नं वा। नाद्यः दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण
दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः दण्डिनमानयेत्युक्ते तद्
नयनप्रसङ्गाच्च। तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्त-
थेति चेन्न अतद्वत उपलक्ष्यत्वेऽतिप्रसङ्गात्।
तद्वतश्चान्यत्वात् सम्बन्धो हेतुः सच तदधि-
करण एवेति चेन्न सम्बन्धात्तदधिकरणसम्ब-
न्धान्यत्वापत्तेरित्यपि न पन्थाः। तत्सम्बन्धिनि
तत्र व्यवहारइति चेन्न तस्यापि विशिष्टत्वेना-
न्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुम-
शक्यत्वात्। एवं परम्पराकल्पनायामप्यन-

वस्त्रासत्व नतु व्यवहार्य्यगतोविशेषः कश्चित्। द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डिव्यवहारप्रसङ्गोविशेषा भावात् न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्थाः किन्तु मिलिताइति चेत् मिलिताइति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्यएव कश्चित् आद्ये प्रत्येकं सएव प्रसङ्गः मेलकेप्यधिकः। द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्व्वंनिरस्तः। एकज्ञानारूढ़ो वा अविरलनानाज्ञानारूढ़ोवानेकस्य सम्बन्धस्य विशिष्टपदार्थइति चेन्न घटपटाविति बुद्धावारूढ़ौ घटपटौ सम्बन्धस्य घटपटरूपोविशिष्टः स्यात्। घटत्वपटत्वसम्बन्धानां तदुद्धावारूढ़ानामभ्युपगमेन सम्बन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारोहोपगमध्रौव्यात् अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपेयस्तत्र। नच घटपटावित्यपि विशिष्टमेव स्वतन्त्रयोः घटपटयोः परस्परासम्बन्धयोस्तत्र व्यवहारात् न पुनर्यथा दण्डी पुरुषस्तथा घटी पटः पटी-घटइति वा तत्र व्यवहारः। न चैकज्ञाना-ध्यारूढ़तैव तयोर्न्न मन्तव्या यतोघटपटाविति द्वित्वं तयोस्तदुभयावगवाहिना कथं विज्ञानेना-

वगाह्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषा ना-
द्रियामः । अतएवाविरलनानाज्ञानारूढतापि
विशिष्टता निरवकाशा अथाप्रकाशमानासम्ब-
न्धोऽनेक एकबुद्ध्यारूढस्तथा नचैवं घटपटौ
तत्राप्युक्तदोषापत्तिरिति चेन्न अप्रकाशमा-
नोऽसम्बन्धोययोरित्ययमप्यर्थो विशकलितइति
घटत्वपटत्वव्यक्त्यादिवैशिष्ट्यमपि तत्र भज्ये-
ताविशेषात्। अथ धर्म्मधर्म्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रा
एवैकबुद्ध्यारूढास्तथा नच घटपटौ धर्म्मधर्म्मि-
रूपावित्यनतिप्रसङ्गइति चेन्न धर्म्मत्वस्यैकस्य
दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात्।
सोऽप्येष्टव्य इति चेत् इष्यतां परं तस्यापि
वालुकावद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन धर्म्मैरवं
किन्न धर्म्मः स्यात्। तथाप्रतीत्यभावान्न स्या-
दिति चेन्न त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्याविशेषे
प्रतीतिरपि तथा किन्न स्यात् मास्तु धर्म्मत्व-
मनुगतं तत्तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथा वि-
चित्रं यत्तदेव धर्म्मिणा सम्बन्धेन च सममेक-
बुद्ध्यारूढं विशिष्टं नान्यदिति चेन्न तेषां
स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेषु अनु-

गता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात्। सम्बन्धमपि तर्हि विलुप्यैवं स्वभावादेव रूपादिकं तथाविधमाधत्ताम् एवमपि किन्न स्यादिति चेत्तर्हि वराके धर्म्मेऽपि विसृज्यतां यथा विना सम्बन्धं विशिष्टबुद्धौ रूपादिस्वभावसामर्थ्यात् समर्थिता तथा विना धर्म्मिणमप्यस्त्विति जितं जिनैः स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्रमेव प्रतीयेत किन्तु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यमुल्लिखता धर्म्मोऽप्यानीय दीयत इति चेन्न शङ्खत्वजातेरूपाभेदो रूपादेरविरलतादेशावस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेऽभिधीयतां येन विनाप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात्। किञ्च नैतावन्मात्रं बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वकारणसामर्थ्यात्तथोन्मिता तत्तद्व्यवहारप्रसविनी स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन तस्मात् "प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकं। धियं निवेश्य लुम्पद्भ्यो भङ्गं साक्ष्येव यच्छति।,, यत्तु केनचिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य परमुचितं।

"गुरुर्द्वियमभावस्य स्थाने स्थानेऽभिषिक्तवान्।
प्रसिद्धएव लोकेऽस्मिन् वुद्धवन्धुः प्रभाकरः।,,
अपि चैकाधुद्धारूढोनेकस्य सम्बन्धस्य विशिष्ट-
इति पक्षे योप्येवंरूपवैलक्षण्यभाग्विशिष्ट इति
कथ्यते सोप्ययं विशिष्टोऽविशिष्टाद्वैलक्षण्येन
बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव्यैव स्यादिति तत्र
तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशने अनवस्था क्वचिद
निवेशे तदभावादविशिष्टत्वे शेषस्यामूलमवि-
शिष्टत्वापातः। तद्योग्यस्तथेति चेन्न तर्हि
योग्यतापि तद्विशेषणं वालुकावदसंलग्नाति-
प्रसक्तिकैवेत्युक्तमावर्त्तते। एवमेकमिति ज्ञान-
मित्यारूढमित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यम्। तथाहि
"अविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्वि-
शेत्। तद्बुद्धिधाराविश्रान्तिः स्याद्वा मूलावि-
शिष्टतेति,, विशिष्टनिरासेन च सर्वाणि
लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यं यथा गुणा-
श्रयोद्रव्यमित्यादि। इतोऽपि गुणाश्रयोद्रव्य-
मित्यसङ्गतं तथाहि कथमेतल्लक्षणमवधार-
णीयं संख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः।
भ्रान्तिरसाविति चेत् पृथिव्यादौ कथमभ्रा-

न्तिरिति वक्तव्यं तत्र बाधकाभावादिति चेत्
तुल्यं गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं
वक्तव्यं निर्गुणा गुणा इतिसिद्धान्तादिति चेन्न
रूपादेर्गुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् । सामा-
न्यवान् गुण इत्यादिगुणलक्षणयोगात्तन्निश्चय
इति चेन्न अगुण इति गुणलक्षणांशस्यासिद्धेः
संख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात् । भ्रान्ति-
रिति चेन्न परस्पराश्रयप्रसङ्गात् संख्यावत्तया
प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसिद्धिः तत्सिद्धौ च
बाधेन भ्रान्तित्वस्थापनं । नच हेत्वन्तराद्रूपा
देर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः दृष्टान्तस्यापि संख्या
योगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेश-
तया गुणत्वेनासिद्धेः । संख्यायाः संख्यावत्त्वे-
नानवस्थाप्रसङ्गान्निःसंख्यत्वव्यवस्थितौ दृष्टा-
न्तत्वं सम्भविष्यतीति चेन्न पृथक्त्वेनापि तस्याः
सम्भावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात् एवं पृथक्त्व-
स्यापि संख्यावत्तयेति जातीतरानाश्रयोऽकर्म्म-
रूपो गुण इत्यपि न जातिव्यापकत्वात् जाति-
मात्राश्रय इत्येवार्थ इति चेन्न अभावाश्रयतया
सर्व्वाव्यापनात् । जातिमात्रभावाश्रय इति

चेन्न रूपादीनामपि तदाश्रितत्वात् नोपाधी-नामाश्रयो रूपादिः किन्तु कथमपि सम्बन्धी तावतैवानुमानादिप्रवृत्तिरिति चेन्न उपाधि-सम्बन्धं प्रत्याश्रयत्वस्य सम्भाव्यत्वात् अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्य-विशेषानुमानं तत्र न स्यात्। व्यधिकरणयो-र्व्याप्यव्यापकभावानभ्युपगमात् तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावन्न जातिरूपं तदिदं रूपं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति यद्यस्ति तदा नास्तीति विचित्रेण लग लगेत्युक्ते न लगति मा लगेत्युक्ते च लगतीति प्रवह्लिकामनुकरोति। अपि च गुणाश्रय इत्यत्र कश्चाश्रयार्थः समवा-यीति चेन्न गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गात् गुणा-वच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेऽपि विश्रान्तत्वात्। गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विव-क्षितमिति चेन्न यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याद्या-प्यनिरूपणेन तेनैव तद्व्याकारानुपपत्तेः। इहेति प्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न इह गृहे पीतिमेति प्रत्ययाद्गृहस्य पीतगुणाधिकरणत्वप्रसङ्गात्। भ्रान्तिरसौ यथार्थस्य प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इति

चेन्न तदर्थासत्त्वनिरूपणव्यतिरेकेण तदप्र-
सारणस्य बोद्धुमशक्यत्वात् न बाध्यापीहेति
प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र
निरूप्यते पीतत्वं प्रतियोगि तच्च क्वचित्सिद्ध-
मेवेति चेन्न तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः।
तत्र न तस्य प्रमितत्वमिति चेन्न तत्रेत्याधार-
त्वानिरूपणादिति। एतेन समवायिकारणं
द्रव्यमित्यपि लक्षणं निरस्तम्। कथं निर्णेत-
व्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति रूपादौ घ-
टादौ च संख्यासमवायिकारणत्वमुक्तेस्तुल्यत्वात्
संख्यैव रूपादौ नास्तीति चेत् घटादौ कथमस्ति
प्रत्ययस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तमनुसन्धनी-
यम्। द्रव्य एव संख्यास्वीकारे तत्सम्बन्धात्
गुणेऽपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्पनालाघवात्
गुणे संख्याद्यस्वीकार इति चेत् विपरीतमेव
कुतो न स्यात् सत्तासामान्याद्यपि गुणादौ
किमर्थमङ्गीक्रियते द्रव्यद्वारैव तत्र व्यवहारो-
पपत्तेः। ननु सामान्यार्थ एव कः तथाहि अनु-
वृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमिति न लक्षणं
सामग्र्याः सर्वकार्य्योत्पत्तेः तथा तदेकदेशा-

न्तरैश्च व्यभिचारात्। असाधारणविशेषणा-
दनन्यजातीयप्रयोजकत्वञ्च तदिति चेन्न स्वसा-
मग्र्यामपि प्रसङ्गतादवस्थ्यात् भेदप्रतिपत्त्यादा-
वपि प्रयोजकत्वाच्च। एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणैक-
त्वमिति चेन्न स्वसामग्र्यामप्यस्याः प्रमाणत्वात्।
एतदेक प्रमाणकत्वमिति चेन्न अर्थ क्रियाभेदा
देरपि तत्प्रमाणत्वात् एतत्प्रमाकत्वमिति चेन्न
तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात्। तदवच्छिन्नप्र-
मांशप्रमाकत्वमिति चेन्न तदसिद्धौवासिद्धेः।
इयं प्रतिपत्तिर्येन विना नोपपद्यते तत्त्वमिति
चेन्न कारणान्तराणामपि तथात्वादिति। अनु-
वृत्तं सामान्यमित्यप्यलक्षणम् किमिदमनुवृत्त-
त्वम् अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न अवयविना संयो-
गादिभिश्च व्यभिचारात् नित्यत्वे सतीति चेन्न
समवायेन व्यभिचारात् अतएव न बहुवृत्ति-
त्वमित्यपि। असम्बन्धत्वे सतीति चेन्न अणु-
भिर्व्यभिचारादिति। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं
सामान्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात्। एत-
ल्लक्षणं नित्यमनित्यं वा स्यात्। नाद्यः स्वात्मनि
वृत्तिविरोधात् विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं

नित्यमेव। नापि द्वितीयः सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्रसङ्गात्। आत्मत्वादौ व्यक्त्यभावापन्नस्यापि विशिष्टाभावस्यासम्भवः तस्य कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तद्ग्राहिणश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वे ह्यविशेषात् सर्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः। एकस्य च सत्यत्वे अविशेषात् सर्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नाप्नोति। एकदा तत्सम्बन्धेनोपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात् तथात्वमिति चेन्न न तादृशोपलब्ध्यासम्भवात् व्यक्तीनां भेदादित्यनित्यत्वानुपपत्तिरिति एतेन नित्यत्वमन्यत्रापि प्रतिवचनीयमिति। के चानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते। विशेषादय इति चेत् विशेषाएव के ऽभिधीयन्ते तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्त्तन्तएव ये ते विशेषा इत्यलक्षणम् आत्मत्वादिना व्यभिचारात् नित्यान्तरे असत्त्वान्न तत्सर्व्वत्र नित्ये वर्त्तते विशेषास्तु नैवं वर्त्तन्तएवेति नियमादिति चेन्न प्रतिविशेषमव्याप्तत्रालक्षणत्वात्। यज्जातीयएवमिति लक्षणार्थइति

चेन्न जातेरनङ्गीकारात्। जातीयत्वस्यात्पदादु-
पाधिरेव तथा विवक्षितइति चेन्न तस्येतरव्या-
वृत्तस्यावगतौ व्यर्थमिदं तदुपजीविलक्षणं अतएव
विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतरव्यावृत्तस्य वानि-
धिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः इतरव्या
वृत्ततया तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः। भवतु सएवो-
पाधिर्लक्षणमिति चेन्न तस्यानिरुक्तेः यतोद्रव्य-
नित्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां सविशेष-
इति चेन्न स्वरूपधर्म्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्
अन्यथा कार्य्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां
कुतः स्यात् तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि
सम्भवात् विशेषवत्त्वस्यैव लक्षणसिद्धिरिति।
अपि च विशेषादिभ्योविशेषलक्षणादेर्भेदात्कथं
तत्र तत्रैव तैर्विशेषादिव्यवहारः क्रियतां ना-
न्यत्र। सम्बन्धोनियामकइति चेन्न सम्बन्ध-
स्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापा-
तात् अन्यथात्वनियमात् तदनिरुक्तेश्च तथाहि
कः सम्बन्धशब्दार्थः समवायादयइति चेत् सत्यं
किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्य्यं
प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनान्येन वा।

आद्ये अनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः अ-
स्ति चासाविन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिप्रत्यक्षः
नित्यं प्राप्तिः समवायइत्यादि । न द्वितीयः
तस्यैकस्यासम्भवात् नियामकत्वं तदिति चेन्न
स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकारात् ।
तथाविधः सोऽपि सम्बन्धएवेति चेन्न त्वया
सर्व्वस्वभावनियन्तृतया अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन
नियामकनिवृत्तिलभ्यसत्त्वाद्यधिकांशासामर्थ्या-
पत्तेः । नियमस्य च स्वस्थानतिप्रसङ्गे
नियामकत्ववाचोयुक्त्यनुपपत्तेः । अतिप्रसक्तत्वे
च तस्यैव नियामकत्वादतिप्रसक्तेन नियमा-
योगात् भूत्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्वा-
पत्तेः एवमन्येनापि अन्यनियमे अन्यदपि हि
यदि पूर्व्वं घटादिरूपेणानियतमेव घटादि
करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्य्यात् । न
घटादित्वे नियन्तृत्वमस्य किन्तु घटादेः काल-
विशेषयोगइति चेन्न यदि नासौ घटादिकाल-
विशेषयोगितानियतनिष्पत्ते तदा पटादिका-
लविशेषयोगमपि तथा कुर्य्यात् । तस्मात्
"यदि कुर्य्यादसत्कालानियतं नियतं परः

तत्स्यादतिप्रसङ्गात्वमन्यथा चानियन्तृतेति,, का-र्य्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यनियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्व्वपूर्व्वनियमः किन्नस्यादित्यविनिगम्यत्वापत्तिः। प्राचोत्तरस्य नियमे प्राचएव न तेन किम् अनाद्यनन्तयोर्नैवं विनिगन्ता प्रवाहयोरिति अभूत्वा च करणे व्याघातात् सम्बन्धिनस्याधारत्वात् सम्बन्धस्याधेयत्वात् तस्यैव तदाधारत्वानुपपत्तेः नहि सुशिक्षितोऽपि नटवटुः स्वं स्कन्धमारुह्य नृत्यति नाप्यन्यस्यासौ सम्बन्धस्त्वयैव तथानभ्युपगमात्। स्वभावादेवायमीदृशइति हि स्वभाववादः तत्र परस्य नियमनाभावात् कथं परः सम्बन्धी सङ्गच्छते। यच्च किञ्चित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्समवायेऽपि स्वीकार्य्यं नच समवायाधारत्वं द्रव्यादिषट्कस्यसम्भवति। नचोपाधिभावात् स्यात् संयोगसमवायासम्भवात्। स्वभावसम्बन्धस्य च निरस्तत्वात्। नचासावभावोऽपि प्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्गात्। सप्तपदार्थीपरिसमाप्तञ्च जगतपरस्परविरोधेनातल्लक्षणव्यवस्थापनादिति। यदपि नियम्यात्

भिन्नं नियामकं तदपि कथं तदेव नियमयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत् कः पुनराधारार्थः यत्र स्थीयते तदिति चेन्न यत्रेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात्। इहेति प्रत्ययविषय इति चेन्न तत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधारत्वप्रसङ्गात्। किञ्च प्रत्ययविशेषावगमो विषयविशेषावगमात् विषयस्य विशेषावगमश्च प्रत्ययविशेषावगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः। समवायीति चेत् घटे शृङ्गाभावः कुण्डे बदरमित्याद्यव्याप्तेः। गौणस्तत्र प्रयोग इति चेत् नैतावन्मात्रं प्रत्ययस्य भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमवशिष्यते भवतः। ओमिति चेत् अथ विपरीतमेव कुतो न स्यात् घटे विषाणं नास्तीति च यदि विशेषणाभावाधिकरणप्रतीतिर्भ्रान्ता शृङ्गस्य तर्हि घटोऽधिकरणं स्यात् भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्य्यवसायित्वेनाभ्युपगमात्। पतनप्रतिबन्धकमधिकरणमिति चेन्न अवयविनं गुणादिकञ्च प्रति तदभावात्। अव्यवहिताधःस्थितमिति चेन्न गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधःस्थितत्वे प्रमाणाभा-

वात्। अविशेषेण वायवीयगुणादीनाम् अवयवाधारत्वप्रसङ्गात्। ऊर्द्धस्थितस्य संयोगिनः संयोगं प्रति च तदभावात्, स्थूलालम्बितद्रव्यादौ बहुलं व्यभिचारात्। यद्येकोऽधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्ह्यत्रभवस्यार्थवद्भिन्न एवास्त्विति चेत्, आश्रयासिद्धादेर्भेदप्रसङ्गात्। सोऽपि स्वीकार्य्य इति चेन्न असिद्धादिविध्यपरिगणनस्य व्यवहारतोऽन्यथाभावप्रसङ्गात्। क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात् क्वचिच्चाभावं समवायञ्च हेतुं प्रति तदसम्भवात्। एकस्य च तेषामुपसंग्राहकस्य वक्तुमशक्यत्वात् बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिद्धादयोऽपि पृथक् पृथगेव बहवः। असिद्धभेदपरिगणनग्रन्थोऽप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शनादिति चेन्न तथापीह कुण्डे बदरमित्यत्र क आधारार्थ इति वक्तव्यं न तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वं सहैव कुण्डेन पतति बदरे तदसम्भवात्। नापि संयोगित्वं वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वं तत्राधिकरणार्थ इति चेन्न तस्मिन् सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितभल्लीपटलादावधिकरणप्रती-

त्यनुत्पत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलीत्येव प्रतीत्या
आधारत्वप्रतीतौ प्रकृतेऽपि व्यभिचारित्वेन
तथा स्वीकारानुपपत्तेः न सार्व्वत्रिकोऽयमा-
धारार्थः किन्तु क्वाचित्को नानारूपाधारत्व-
वादिपक्ष इति चेन्न भवत्वन्यत्रान्यस्याधारार्थ-
त्वम् अस्य त्वाधारार्थत्वं नोपपद्यते अनाधार-
प्रतीतिविषयेऽपि गतत्वादित्युक्तेः। आधेयापे-
क्षयामहत्परिमाणत्वे सतीति चेन्न करतल-
स्थिततूलराश्यादौ तदसम्भवात् अन्यस्य च
वक्तुं तत्राधारार्थस्याशक्यत्वात् अधःशब्दार्थस्य
च वक्तुमशक्यत्वात् पतनाभिमुखदिक्स्थितत्व-
मिति चेन्न पतनार्थस्य गमनाधिकस्याधःशब्द-
व्यतिरेकेण निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। अतएवाधः-
शब्दार्थस्य दुर्व्वचत्वमविगम्याद्वैतवादिना गु-
रुणा मिथ्यात्व खण्डनमुपाचक्षाणेन भगवता
परामर्शेणाभिहितम्। "अधःशब्दनिगद्यं किं
किञ्चोर्द्ध्वमभिधीयते।" पृथ्व्यभिमुखी दि-
गधःशब्दार्थ इति चेन्न ऊर्द्ध्वशब्दार्थ-
स्यापि पृथिव्यभिमुखत्वसम्भवात्। यदपेक्षया
पृथिव्यभिमुखी यादिक् तदपेक्षया साध

इति चेन्न यदपेक्षयेति किं यमवधी-कृत्येति विवक्षितम् उत यदीयाभिमुख्य-व्यवस्थितेति। आद्ये पृथिव्यूर्द्धस्थितं पदार्थ-मवधीकृत्ययोर्द्धा दिगिति भवद्भिर्व्यवह्रियते सापि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साप्यधः स्यात्। अतएव न द्वितीयोऽपि यस्यां दिग्गिक्रितया पृथ्वी सन्निहिता भवति सा दिगध इति चेन्न कूपादौ मध्यगतस्य दिर्य्यग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तद्गत्याक्रान्ता च तिर्य्यग्दिगधः स्यात् पृथिवीमवधीकृत्य यच्चान्यं पदार्थम् अव-धीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवह्रियते स पृथिव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षया अध इति चेन्न पृथिव्यामेव तद्व्यवहारापत्तेः। पृथिवीं पदा-र्थान्तरञ्चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधः शब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। पृथिव्यपेक्षयोर्द्धं परापेक्षया चाधः तत्र तयो-र्मध्यमित्येवं निरुच्यते मध्यत्वम् अन्यथा तिर्य्य-गपि प्रसङ्गात्। तद्यथा पृथिव्यपेक्षया पूर्व-मपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्म्मध्यमुच्यते प्रती-पदिगवस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपदिक्-

सङ्करे सर्व्वव्यवहारात् । अथान्यः कश्चिदाधारार्थोऽस्तु प्रतीतिसिद्धत्वात्प्रतीतेश्चैवम् अनन्योपपाद्यत्वात् । मैवम् । तदनित्यं वा स्यात् नित्यं वा । नाद्यः तदभावे आधारप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् गोत्वादिनित्यत्वन्यायसाम्येऽपि अस्यानित्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापाताच्च । नापि द्वितीयः तादृशमप्यनुगतमननुगतं वा स्यात् द्वितीयेऽनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः सङ्केतग्रहाशक्यत्वञ्च प्रथमे सामान्यवदाश्रयापरित्यागि वा स्यात् तत्त्यागि वा । आद्ये यदेव तदाधारतया प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् द्वितीयेऽपि च यदि नियामकमन्तरेण तत्स्वाश्रयं भजति च त्यजति च तदा नियमानुपपत्त्या सर्व्वदा तद्भजनत्यजनोचितप्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः । अथ तत्स्वाश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकोऽस्ति तर्हि स वक्तव्यः सोऽपि कल्पयिष्यते अन्यथाधार प्रतीत्यनुपपत्तिरिति चेन्न तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधारार्थोऽस्तु कृतं पूर्वपरिकल्पितेनेति । अस्त्येवमेवेति चेन्न तस्यापि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्यावश्यवाच्यत्वे

तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिः। अधिकपरिकल्पने च पूर्व-पूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति गुरुतरं व्यसनमापद्येत परस्परेण परस्परस्य नियामकत्वमिति चेत् अन्योन्याश्रयिणावर्थावपि परस्पराकर्षकभाव-व्यवस्थया सुस्थीकुरु ततोदासामस्त्वोत्तरं जात्यादयोऽपि तथैवमनुपपन्ना इति चेन्नोच्चै-र्वक्तव्यं यदि कोऽपि शृणोति तदा महदनिष्ट-मस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात्। किञ्च यत्तदा-धारत्वं तत् साधारमनाधारं वा अन्त्ये क स्वविशिष्टप्रत्ययं कुर्यात् विशेषाभावात्। आद्ये तदाधारत्वं वाच्यं स्वरूपमेव तादृशं तस्य येन स्वयं सत्तात्मनि सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्ता-न्तरमन्तरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारा-न्तरम् आधारप्रत्ययकारीति चेन्न भ्रान्तित्व-प्रसङ्गात्। यथा विना रजतत्वं तत्प्रत्ययो-भ्रान्तिस्तथैव स्यात् उपपाद्यिष्यायमर्थो भेदख-ण्डनप्रस्ताव इत्युपरम्यते विनाप्याधाराधेयभावं स्वभावसम्बन्धेन नियामकत्वं भविष्यति। यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरिति चेन्न स्वभाव

सम्बन्धस्य निरस्तत्वात् । यमुदाहरसि च विषयविषयिभावं सोऽपि वक्तुं न शक्यते । तथा हि कः पुनर्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः प्रकाशस्य सततदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष इति चेन्न इच्छादिविषयाव्यापनात् । विषयित्व इति चेन्न तत्त्वस्यैव निरूप्यमानत्वात् । किञ्च स्वभावः स्वधर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः । आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्घटज्ञाननियतो वा कश्चित् । आद्ये साधारणत्वान्न विशेषतस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः । द्वितीये तु प्रतिविषयं व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारवादस्वीकारः । किञ्च नासौ धर्मी उपाधेयान्तराधीनो विषयभूतघटपटादिव्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् । नच घटादिरेव तथा असम्बन्धात् तथापि स तथात्वे चातिप्रसङ्गात् । नापि जातिरूपः कश्चिद्घटमात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितो सत्यां घटपटविषयैकज्ञाने सहावस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् । प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे विशिष्टज्ञानानुप-

पत्तेः एवम्भूतांचिनजात्यभ्युपगमे प्रत्येकोचित-व्यवहारस्याभावप्रसङ्गात्। अथ जातीसङ्करे-ऽपीष्यते तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वा-दस्त्विति विषयासिद्धिः। अथ विषयेणापि सम्बन्धप्रतिभासनात् सोऽपीष्यते न तस्यैव सम्बन्धस्य विचार्य्यमाणत्वात् स एवासाविति चेन्न तदैक्यात् ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्या-पत्तेः। संयोगप्रतिपत्तिवत् विषयित्वं तत् अर्थे तु विषयत्वमन्यदिति चेन्न सैव हि ज्ञातता स्यात् सा च निराकरिष्यते। द्वितीये च स्वात्मा घटपटज्ञानव्यक्तीनामिव घटज्ञानव्यक्तीनां व्यावृत्त इति तत्तद्विषयविषयितागोचरानुगत-बुद्धिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गः। किञ्च तदीयता-ज्ञानस्य स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति। तदिति तावद्विषयपरामर्शः सम्बन्धितावत् स प्रत्ययस्यार्थः तदेतदन्योन्यविश्लिष्टम् उभयं ज्ञा-नस्य स्वभाव इति ब्रुवाणेन विषयो विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भातीति साधु विज्ञानवादि-निराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि। सम्बन्ध-मात्रं ज्ञानस्य स्वभावो न तु विषयइत्यापाय

तिः । चेन्न विशेषानुपादाने सम्बन्धमात्रमिदं
सर्व्वस्यैव स्यात् यतो न तावन्न कस्यचित्सम्बन्ध-
स्वरूपतात्यागप्रसङ्गात् नापि नियतस्य तादा-
त्म्यापत्तेरुक्तत्वात् नियमकासम्भवाच्च । कारणं
नियामकमिति चेत् तेन नियामकेन किं भ-
वति तदीयत्वं तस्य सम्बन्धस्येति चेत् तदेव
तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसम्बन्धस्वरूपप्रविष्ट
मुत बहिर्भूतं धर्मान्तरम् । यदि प्रथमः तच्छ-
ब्दार्थोऽपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति ज्ञानविष-
ययोः स एवाभेदप्रसङ्गः । द्वितीये तु तस्य धर्मा-
न्तरस्य विषयेणाभेदः तच्छब्दार्थस्य विषयस्य
विशेषणस्य तदीयशब्दार्थे विशिष्टरूपे प्रवि-
ष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्वभावतया निरुक्तत्वात् ।
अस्तु असौ धर्म्मो विषयाभिन्न इति चेत् त-
थापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसम्बन्धेन स-
म्बन्धो न वा न चेत् तद्विज्ञानं न कस्यचित्स-
म्बन्धि स्यात् सम्बन्धश्चेत् किं सम्बन्धान्तरेण
आहो स्वभावसम्बन्धेनैवासौ ज्ञानात्मकसम्बन्ध-
सम्बन्धीयः । आद्ये तत्राप्येवं प्रसङ्गे यस्यामयेन
स्वभावसम्बन्धः स्वीकृतः सा तदवस्थैवानवस्था

द्वितीयश्चेत् ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीय इत्यत्र विशिष्टरूपे ज्ञानरूपमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोक्तन्यायेनाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्यात्मेति वाग्भङ्गिभेदमात्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति। एतेनान्यत्रापि स्वभावसम्बन्धः प्रत्याख्यातव्यः। ज्ञानीयफलाधारत्वं विषयत्वं तद्वत्त्वञ्च विषयित्वमित्यपि दुष्टम्। तथा हि ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात्। आद्ये अतीतानागतधीभ्रमाद्यर्थाव्याप्तिः न च तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्व्वचनं तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु व्यवहारश्च कराकर्षणादि यदि स न सार्व्वत्रिकः नान्तरीयकश्चान्यत्रापीत्यतिव्यापकः यदीच्छादिस्तदा धारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिस्तद्विषयत्वञ्च तद्विषयत्वमेवापेक्षते। यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमन्यते तस्य ते कथं नोपेक्षाप्रेक्षामुपेक्षते हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्व्विषयत्वं प्रसज्यते। अथ सर्व्वत्र हानादिव्यवहारोपगमः तदा व्यवहारज्ञानयो-

रनुपरम एव स्यात्। एतेन तत्सम्बन्धित्वं तदुच्यते यत्प्रतिनियतव्यवहारानुकूलस्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः तद्वत्त्वं विषयित्वमिति तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्त्तते। अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि भासते तद्वेद्यः स पृथक् नेति वेद्यावेद्यांस्य लक्षणमिति तदपि न विद्मः यस्यां संविदीति किं सम्विदधिकरणम् अथ विषयः अथ सम्बन्धिमात्रम्। नाद्यः घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात् यथा तथा निर्व्वचनीयज्ञानत्वाद्यतिव्याप्तेः। द्वितीयश्चाव्याप्यनिरूपितः कथं निरूपकः स्यात् वैपरीत्यापाताच्च। तृतीयश्चातिव्यापकः कारणादेरपि सत्सम्बन्धित्वात् ज्ञानान्तरेणावभासमानत्वात्। तयैव संविदा भासमानत्वमिति चेन्न भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। तन्निरूप्यत्वात् तद्वत्त्वस्य यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यत् प्रकाशत एवेति चेन्न प्रकाशमानताया एव निरूप्यमानत्वात्। सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे विशेषतो विषयाभिधानमिति चेन्न सर्व्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्वि-

षयप्रमात्वस्यापि सन्दिग्धत्वात्। ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय इति चेन्न आकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्यत्वात्। नह्याकारस्ततो ज्ञानस्वरूपादन्यः तत्र तथोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु विशेषं विनिगमयिष्यसि यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटन्तावद्घटस्यानुविधानमिति तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यत इति चेन्न समस्तकारणान्तरानुविधानवतो घटानुविधानस्य प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां स्यात्। स्फुटानुविधानमादायैव विषयनिरुक्तिं कुर्म्म इति चेन्न सर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फुटत्वात् दृश्यमानमनुविधानं यस्येति चेन्न दत्तोत्तरत्वात् दृश्यमानतैव च विषयता अनिर्वचनान्न शक्योपदर्शना ज्ञानकर्म्मत्वमित्यपि न ज्ञानेन कर्म्मणः सम्बन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात् तन्निरुक्तिभङ्गश्चेश्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः विना सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणज्ञानं सविषयः तेन विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः

विशेष्यञ्चेदं यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णातीति। अथोच्यते यद्गतधर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितं गृह्णातत्येवेति वा। आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्द्धर्मस्य ग्रहणात्। नापरः सम्भवति हि व्यभिचारिणोधूमस्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणं तद्विशिष्टञ्च तत्त्वान्तरं नच विशेष्यस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति। अथोर्द्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्न मूलता विशेषणं नच तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते। नैवम्। प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी न वा आद्ये स एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तरान्तर्भाववैयर्थ्यं प्रथमविशिष्ट एव च तद्दोषावसरः। अथ यद्धर्मविशिष्टस्य तद्विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं नच व्यभिचारिताविशिष्टस्य तानि विशेषणानीति चेन्न तत् किं धूममात्रं न व्यभिचारि ततश्च व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तस्य तानि। तथा भवतु व्यभिचारिताविशिष्टस्य तद्विशेषणं परं सा न विशेष्यकोटिरिति चेन्न अद्यापि विशेष्या-

ज्ञानात्। किञ्च तद्विशेषणमिति तत्सम्बन्धि-भावं वा विशेषणतया वा सम्बन्धि। आद्येऽति-प्रसङ्गः द्वितीये तु तथैवान्योन्याश्रयादि किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतोधर्म्मस्तं गृह्णाति न वा आद्ये अतिव्याप्तिः द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमोऽसिद्धः। किञ्च सत्समवायो ज्ञानस्थेत्वेन भवति सत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं संबन्ध-मन्तरेणैव नच विषयः। नच गुणगुण्यादि-विशेषणविशेष्यभावे यः सम्बन्धान्तरमन्तरे-णोत्युक्त्वा व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपत्स्यते यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावादन्तरस्यासिद्धि-रिति तस्मात् सम्बन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यदेत्युक्तं तत्र ज्ञानं सम्बन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथार्थस्य विशेषणं तथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तं सत्समवायो ज्ञान-स्थेत्वेन ज्ञानविषयता समवायस्य स्यादिति। नच तत्र स एव समवायः सम्बन्धः अत्रापि विशेषणविशेष्यस्यैव सम्बन्धत्वात्। नासौ सम्ब-न्धिनोऽन्यत्वादसम्य व्यवच्छेद्य इति चेन्न सम्-

वार्येऽपि तुल्यत्वात् संयोगसमवायौ व्यवच्छि-द्येते इति चेन्न तथापि ज्ञानाभावेऽपि प्रस-ङ्गात् । न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षण-मिति चेन्न अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः । भावे चिन्तेयमिति चेन्न अभावस्य विषयत्वा-पातात् ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयञ्च यत्कारणाद्धि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण ।

न च ज्ञानकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेदः प्रतीतिविरोधात् भेद-मनिच्छता च स प्रतिषेद्धुमप्यनर्हइति । वक्तव्य स्तर्हि कोऽसौ भेदो नाम । स हि स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभावो वा धर्मान्तरं वा । नाद्यः भिन्ने अभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् नान्त्यापि धर्मिस्वरूपावगाहनात् । अन्यथा कस्याभेदं सा भ्रान्तिरुल्लिखेत् । ननु निःसम्बन्धित्वेन व्यवस्थिते तरुदारुप्रभृतौ नानाधारोऽन्य एवा-वयव्यारोप्यते येषु त्वारोप्यते ते भेदेनैव भान्ति किन्त्वनारब्धावयविषु तेष्वारब्धावय-वितया विभ्रम्यते । नैवम् तेषामनुदाहरणी-कृतत्वात् । अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्य-

भिन्नाभासाद्यर्थानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात् तत्रापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः। न चैवमप्येष्टव्यमेव तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य धर्म्मस्याप्यग्रस्यारोपत्वात्। नापि द्वितीयः प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः क्वेतरेतराश्रय इति चेत् नैवम् एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटोनिषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्यते वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगित्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भस्य प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्रतिक्षेपः। पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते नत्वाश्रयतेति कुम्भवत् पटस्यापि न संग्रहापत्तिः। यद्यप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयता अन्या पटाश्रयता अन्या कुम्भप्रतियोगिता अन्या पट-

प्रतियोगिता तेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रितत्वे च नोभयोरपि संग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः। नापि च प्रतियोगित्वस्यानुयोगिनोभेदोपजीवनेऽन्योन्याश्रयानुपजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्येत। यतः स्वार्य्यमाणस्य प्रतियोगिता अनुभूयमानस्य चाश्रयतेति एतावन्मात्र एवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानापत्तिः। न चैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः वास्तवतत्त्वसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषादिति। नैवं तथा हि किमधिकरण प्रतीति रधिकरणतया प्रतीतिः उत वस्तुगत्या अधिकरणस्य स्वरूपेण सा विवक्षिता। आद्ये किं मायाधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं न तावन्योन्याभावाधिकरणतया दण्डाप्रतीतौ दण्डाधिकरणताया इव तदप्रतीतौ तदधिकरणताया प्रत्येतुं पूर्व्वमशक्यत्वात् विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात् विशिष्टस्य च विशेषणमूर्त्तित्वात्। नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत् कारणं यत्र भिन्ने अभेदभ्रमस्तत्र धर्म्मिणः सत्याद्याधारतया

प्रतीतावपि तदनुत्पत्तेः। न तन्मात्रात्तदुत्पत्तिः अपि तु प्रतियोगिस्मृति सहितात् सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्पग्रस्तत्वात्। आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्रतियोगितया वा। नाद्यः अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः पूर्व्ववत्। नापि द्वितीयः तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयी कृतस्य स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः। प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिरिति चेन्न स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथानुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीति प्रसङ्गात्। अन्तान्तरा स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानौ विम्बाविम्बावित्यनुभववाधितया प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य योऽसौ तत्र नासीत् सोऽयमिति स्मर्य्यमाणाभावप्रतियोगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात्। दोषाभा-

योऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेन्न
पूर्व्वदृष्टे स्मृतिमत्ता ततो वस्तुगत्यान्यस्यैवा-
नन्तरदृष्टस्य पूर्व्वदृष्टत्वात् भिन्नमभिन्नं वेति
अनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभाव-
बुद्ध्यापत्तेः। बुध्यतएवेति चेन्न पश्चात्तत्र संश-
यस्य दर्शनात् विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति
चेन्न विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना
दुर्निरूपत्वात्। एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः
स्वरूपेण स्मृतिः सहकारिणीत्यपि व्युदस्तम्
वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपि
भिन्नस्याभिन्नतया प्रतीयमानस्यान्योन्याभाव-
वत्तया ग्रहणप्रसङ्गात्। नापि तृतीयः अभा-
वस्य निर्द्धर्मकतापत्ते तस्य विम्बाभिन्नत्वप्रसक्तौ
विम्बस्यात्मभावरूपत्वेन निर्द्धर्मकतया धर्म्म-
लक्षणान्योन्याभावविरहिण ऐकरूप्यापत्तेः अ-
भावे धर्म्माभावात्। स्वरूपमेव भेद इति चेत्
योऽसौ भेदस्तस्य स्वात्मा स किं कस्मादपि भेदः
उत निष्प्रतियोगिक एव न तावन्निष्प्रतियो-
गिक एव प्रमाणाभावेनासत्त्वप्रसङ्गात्। यो-
ऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मादपि न नील-

व्यवहारनिष्प्रतियोगिकः स च निष्प्रतियोगिको नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकोऽपि वा यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति प्रतियोगिनियमो न स्यादिति स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्य्यात्। स्वस्माद्भेदः कथं सम्भवतीति चेत् तत् किं भिन्नाद्भेदः नन्वेवमनवस्था स्यात् नापि प्रथमः वक्तव्यं हि तद्यस्मादसौ भेदः न तावत्सर्व्वस्मात् स्वात्मतोऽपि भेदप्रसङ्गात्। नापि घटादेः घटादिना सह तस्यावध्यवधिमद्भावो योऽसौ सम्बन्धान्तरं वा स्यात् स्वरूपमेव वा। आद्ये तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमनुयोगे यद्येतदेवोत्तरमनवस्था स्यात्। अथ तत् स्वरूपमेव तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निबन्धन इति प्रथमतएव स्वरूपं वाच्यं तदपि न तथा हि यदि घटादिभिः सार्द्धम् अवध्यवधिमद्भावः सम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्द्धं तर्ह्यभावस्वरूपस्यास्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः सम्बन्धः स्वरूपं न स्यात् स्वरूपस्यैकत्वात्। अनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वात् न हि यदेव प्रतियोगिनः सका-

घाच्छिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति ततो व्यतिरिक्तस्या निषेध्यसाधारणत्वात् निषेध्यनिषेधभावस्य नियतवस्त्वपेक्षत्वादिति एवं कार्य्यकारणभावादौ स्वभावसम्बन्धान्तरेऽपि वाच्यम् ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेददोष एषः । किञ्च धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः किं घटत्वादय एव भेदः उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः । आद्ये घटत्वादीनां प्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः भेदस्य प्रतियोगिकत्वात् न च घटत्वादयस्तथा पटाद्यनपेक्षतयैव प्रतीतेः । यदा घटाद्यपेक्षया प्रतीयते तदा भेदव्यवहारं कुर्व्वन्तीति चेन्न प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यं किं घटत्वादेरुत धर्मस्य कस्यचित् । आद्ये पटापेक्षामन्तरेण घटत्वप्रतीत्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः । न हि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणं नाम वह्नाविवावान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात् । साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः जात्योः परापरत्वसङ्करमिच्छतामपि मते पञ्चम्यावधिभावः प्रतिपाद्य-

ज्ञानः केन सममन्वियात् घटत्वस्यावधिघटि-
तत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः । तद्धर्मस्य तथा-
त्वमिति चेन्न तथा हि न द्वितीयः स एव सा-
पेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो न तु घटत्वादिः । घटत्वा-
देश्च स भेदः स्यात् तद्धर्मकत्वात् घटादेस्तु
भेदपर्य्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतं कथञ्च
भिन्नैरनुगतव्यवहारः स्यात् । तथापि तथा
सति वा किन्न तैरेव सदादिव्यवहारः स्यात् ।
नापि द्वितीयः अनभ्युपगमात् सप्तपदार्था-
नमन्तर्भावप्रसङ्गत्वात् स्वात्मनोवृत्तवृत्तित्वा-
मनुपपत्तेश्च दृष्टमात्रोपाध्यालीढवैचित्र्याणां
जात्या समर्थने सर्व्वोपाध्युपधानानां जा-
त्यैव समर्थनं स्यात् । ननु घटत्वादय एव
भेदा घटत्वादिज्ञानविशेषेऽपि च प्रतियोगि-
ज्ञानसहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति
न व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवानुगतविशेषस्या-
वश्यस्वीकर्त्तव्यत्वे तथैव पर्य्यनुयोगानुवृत्तेः ।
अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे तत्क्रमज्ञेयतायां
प्रतीत्यपर्य्यवसानात् । तद्युगपज्ज्ञायतामनन्तं
सहैवतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयापि

ग्रहणसम्भववादिना सर्व्वत्र प्रामाण्यानाश्वास-
प्रसङ्गात् सर्व्वप्रतीति नियमानङ्गीकारे चाप्र-
तीतसत्त्वे प्रमाणाभावात्। जिज्ञासायां तस्य
तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात्तदर्थे-
ष्वनुतत्वस्याप्यनुपपत्त्या तेष्वैक्यात्याद्यभ्युप-
गमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयाश्रयि-
भावप्रसङ्गात्। एवं सत्तादीनामानन्त्यस्वी-
कारे द्रष्टव्यम्। किञ्च घटत्वादे र्भेदत्वेऽवधि-
भूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्व-
वत् पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्ति-
सापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादि-
प्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः। भेद-
रूपत्वे घटत्वादेरवध्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्र-
प्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावभितत्वं तत् कुत
एवमिति चेन्न भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव
तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शू-
न्यञ्च वचनम्। अथ धर्मान्तरं तदा स एव
भेदोऽस्तु कृतं तद्वत्तया घटत्वादे र्भेदरूपतेति
प्रक्रियाकल्पनया। अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद
इति चेन्न दूष्यत्वात्। अत्रापि स्वरूपादिनय

मिदं भेद इति कथं सङ्गच्छते तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेऽपि कथमेकनिमित्तसिद्धौ प्रामाण्यं व्यभिचारात्। सामान्यविशेषैरेव परसामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः। किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा आद्येऽनवस्था द्वितीये तदभाव एव स्यात् धर्मिण्येव तत्प्रवेशात्। भेदस्वभावत्वात् स्वात्मन्येऽपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्तेव तद्व्यवहारमिति चेन्न यदि स्वस्मादभिन्नः स्वभेदइति च स्वस्मादित्यवधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदो ऽन्यस्माच्च स्वस्य तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगित्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधाभावात्। स्वीक्रियेताप्येवं यदि तथा प्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यादिति चेन्न अस्त्यपि शब्दाभासादेस्तथा प्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च। सत्यौ प्रतीति व्यवहारौ स्वीकारकारणं न च तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त इति चेन्न स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या प्रतीतिः

सम्भवति न वा व्यवहारस्तत्कथमित्यमङ्गीकुरुषे। न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छामः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम इति चेत् तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र विना धर्मान्तरमुत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात्। यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात् यथा सत्यरजते रजतप्रतीतिरजतत्वादुत्पन्ना अन्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता सा भवति। यस्य च सामर्थ्यात् सा तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते तत्र रजतत्वं नास्ति अत्र धर्म्मिरूपोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनमिति चेत्। नैवम्। भिन्नप्रतीतिर्व्विशिष्टविषया भेदतदाश्रयरूपोभयवस्तुविषयान्यत्र यादृशी सत्याङ्गीकृता ततो मात्रयाप्यन्यूनार्थीया इह जायमानाया यदि इयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा शृङ्गेणापि भ्रान्तत्वं दुर्व्वारम् अथाङ्गीकुरुषे अनवस्थाप्रसङ्गः।

अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैव सात्र सत्या अन्यत्र तर्हीतोऽन्यादृग्विषया मिथ्या स्यादित्यलं पल्लवेन।

यत्तु सत्येवेत्युक्तं तत् कटकाणवोदाहरणमनुहरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया। यत्पुनरभिधीयते किमेतैर्भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति सदपि चानित्यम् अनित्यमपि वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि वा निर्विषयं सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम्। तत्र प्रथमः सर्वतोविरोधादनुत्तरः। द्वितीयः सुषुप्तवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः। तृतीयोविरोधाद्धेयः। चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेवत्याज्यः। पञ्चमश्चिन्त्यते किमेतेष्वन्यतमो विषयः तदन्यो वा द्वितीये किमेताभिर्व्यधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमेवं माण्डव्यनिग्रहः। अथान्यतमात्मा तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदानवस्थाभिया तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यतां तस्य कुतस्त्यागः नह्यनवस्थाप्रतिभासमानमर्थं निवर्त्तयति किन्तु प्रवाहं

परिहारयति गन्धे गन्धान्तरवत्। अथेतरेतराभावमेव भेदज्ञानमालम्बते तदापि काऽऽश्रयः तेन हि भेदज्ञानमेव न स्यात्। अस्ति च तत्ततोहेत्वन्तरमाक्षिपेत् न तु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्त्तेत अविद्यावशादिति चेत् किन्त्वातः नह्यविद्येत्येवाताश्रयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः। अथात्माश्रयदोषदुष्टतया तन्न तस्यैव कारणं यतो यतः कुतश्चित्तस्य जन्म तच्च दुर्निरूपमतोऽविद्येत्युच्यत इति विचारार्थः। नास्ति तर्हि विवादः न च तदपि दुर्निरूपं प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावधिकरणस्वभावत्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिस्वेतरेतराभावग्रहणकारणमिति निरूपणात्। अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं तथापि सह-प्रयोग एवानुपपन्नः परिह्रीयतां भेदेन तु किमपराद्धम् सोऽपि दृश्यत इति चेत् सत्यं नैमित्तिकस्तु स्यात् न स्वरूपतः न हि घटमानय पटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षा-

मानुपादत्वे व्याख्यायान्तु मूढ़प्रबोधनार्थं घटः कुम्भ इति वत् सहप्रयोगेऽपि न दोषः तथापि कः परमार्थः। यथायथं त्रयमपि घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिस्ततोवैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धम्। तत्राभावस्य प्रथममात्रम् अभावान्तरधर्मान्तराभावात् सामान्यादिषु त्रिषु द्वयं धर्मान्तराभावात् द्रव्यादित्रिषु त्रयं त्रयस्यापि सम्भवात्। भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति गतिरियं नोत्क्षेपणं तिर्य्यक् चेति। खण्डनन्तु स्वरूपभेदस्य नाद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणोनिषेधप्रत्ययः वैधर्म्यस्य तु विरोधः सचैकधर्मसमावेश इत्येषा दिगिति। अत्रोच्यते तथा हि यत्तावत्पृष्टं किमेतेष्वन्यतमात्मास्य विषयः तदन्योवेति तन्निर्व्वचनवादिनि शोभते नास्मासु प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावान्तर्भावाभ्यां वा सदसत्त्वाभ्यां वा अन्येनापि धर्म्मेण येन केनचिन्निरुच्यमानोऽन्वये व्यतिरेके च

बाध्यतामेति तेन सर्व्वैखानिर्व्वचनीय इति ब्रूमः। एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एव अनिर्व्वचनीयवादस्यायं यथा तथोदितं प्राक् यदप्युक्तमथान्यतमेत्यादि गन्धोगन्धान्तरवदित्युक्तम् तदपि न साधु यथा युक्तैरकस्वीकारस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्व्वारत्वात्। तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्यात्मसाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात् अविशिष्टलक्षणत्वात् अतएव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्ययुक्तम् एकप्रातिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात्। न हि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा न चानवस्थाप्रसञ्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं सर्व्वञ्चानुमानच्छायामापद्य दूषणमपि प्रवर्त्तत इति भवत एव व्युत्पादनात् अतोऽनवस्थाप्रसञ्जिकाया युक्तेर्दोषो वा वक्तव्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः। प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे नानवस्थेति चेत् तत् किमनवस्थामभावविशिष्टायास्तस्यायुक्तेः साधकत्वं मन्यसे एवं तर्हि

द्वितीयमात्रस्वीकारे नानवस्थेति द्वितीयस्वी-
कारप्रसङ्गः ओमितिचेत् परार्द्धपर्य्यन्तं प्रवाह-
स्वीकारं को वारयिता नैतावन्मात्रेण तुष्यति
भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युप-
गम्यत इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथा च सैवा-
नवस्थेति चेत् सत्यं तस्यास्तु भयात् कीदृश-
मभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयामहे। द्या-
दिकं परित्यज्यतामिति चेत् एकस्मिन्नाम
कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्थाप्रवाहनिवेशाविशे-
षेऽपि द्यादिकमुपेक्षितमेकन्तु रक्षितम्। द्वि-
तीयमादायानवस्थेति चेत् द्वितीयेऽपि यदि
भवतोऽनुग्रहः स्यात् तृतीयमादायानवस्थेत्यभि-
धाय सोऽपि रक्षितः स्यात् तावेतौ च भवतो-
रागद्वेषौ निःश्रेयसाय वर्त्तमानस्य स्यानसमा-
स्कन्दमानौ न कल्याणोदर्कौ तर्कयामि। गन्धे
गन्धान्तरप्रसञ्जिका न च युक्तिरस्ति तद-
स्तित्वे वा का नोहानिः तस्याप्यस्माभिःखण्ड-
नीयत्वात् यदप्येतदेत्यादिनिरूपणादित्यन्तं
तदप्ययुक्तम् तथा हि इतरेतराभावज्ञानं भेद-
व्यवहारहेतुं मन्यते तस्य पक्षोनोपपन्न

आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं प्रमाणस्य न किञ्चिद्-
बाधकमुक्तं स्यात् प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादि
समाधानञ्च प्रागेव दूषितम्। अथ स्वरूपमेवे-
त्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तच्चास्मदनुक्त-
दोषदूषणमित्युपेक्षितम्। यदपि तथापि क
इत्यादि तिर्य्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्त्तवर्त्तिगोधा
मांसविभजनमनुहरति पक्षत्रयस्याप्युक्तयुक्त्या-
च्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वे न तद्विभाग-
व्यवस्थितेरवसरनिरस्तत्वात्। यच्च स्वरूप-
भेदस्य लक्षणमुक्तं तादृूप्येणाप्रतीतौ प्रतीति-
रिति तदप्यवद्यम् यदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या
भिन्नमिति प्रतीयते तत्र तादृूप्येणैकस्यैकरूप-
तया प्रतीतिर्नास्ति नास्ति च प्रतीतिर्न च स्व-
रूपभेद इत्यतिव्याप्तिः। तादृूप्येणेत्यस्य धर्म्मा-
न्तररूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् प्रतीति-
रभ्रान्ता विवक्षितेति चेत् स्वरूपप्रतीतेस्त-
त्राप्यभ्रान्तत्वात्। यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते
वस्तु न तत्तादृूप्येणैकरूप्येण न च नानात्मतया
वस्तुगत्या चैकमेव तत् तत्रापि स्वरूपलक्षण-
भेदः स्यात् नास्त्येवेदृशमुदाहरणं तादृूप्या-

तादूप्यान्नामेकस्यावश्यं प्रतीतिरिति चेन्न प्रतीतिकलहानवकाशात्। भवति हि यत्त्वया तत्र दृष्टं तत् किमेकमनेकं वेत्यनुयुक्तो नायं विशेषोमया शङ्कितोजिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रन्तु प्रतीत्याहमुदासीनोऽभूवमित्यभिधत्त इति। ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मादपि तत् कथमुक्तदोषावता इति। नैवम्। एवं हि ताद्रूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात्। प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यं यत्प्रमेयं तत् कस्मादप्यवश्यं भिन्नमिति एकस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं तच्च खण्डितमिति। ताद्रूप्यमन्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेन्न तदा हि तदानुपस्थितपरामर्शवत् अन्यस्य स्वरूप भेदत्वे आत्माश्रयः सर्व्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अन्योन्याभावत्वे चान्योन्याश्रयः वैधर्म्ये चैकं यदपीतरेतराभावस्य लक्षणमबाधितः समानाधिकरणोनिषेधप्रत्ययः। एतदप्यशोभनं समानाधिकरण इत्यादि भाषायाः कथं कथमपि तात्पर्य्यगवेषणेऽपि समानाधिकरणोयोनिषेधस्तत्प्रत्यय-

विषयोऽन्योन्याभाव इति पर्य्यवसाने समाना-
धिकरण इति किं तुल्याश्रयः उतैकाश्रयः उत
तादात्म्यप्रतियोगिकः उताधिकरणभूतपदार्थ-
वाचिशब्दविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयः उ-
तान्यदेव। तत्र न प्रथमः वह्निमयूखे प्रिया-
मुखे च न रूपमकरणस्यापि सम्भव इति
प्रत्ययस्यापि दर्शनात्। तत्र मुखचन्द्रयोरन्यो-
न्याभावोऽस्तीति चेन्न तस्य सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य
तदविषयत्वात् मास्तु तद्विषयो लक्षणन्त्वस्यै
तस्य तदविषयत्वेऽप्यदुष्टमिति चेत् कीदृशं
तर्हीदं लक्षणं न तावत्समानाधिकरणयो नि-
षेधस्तत्प्रत्ययोयस्तस्य यो विषयः सोऽन्योन्या-
भाव इति नापि स एवाऽन्योन्याभाव इति नापि
यत्र समानाधिकरणोनिषेधप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति
सोऽन्योन्याभाव इत्यस्तु तद्धर्मास्य सर्व्वस्यान्यो-
न्याभावत्वापातात् समानाधिकरण वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च। एतेनैकमुदाहरणमादाय द्विती-
योऽपि निरस्तः। नापि तृतीयः तादात्म्यप्रति-
सन्धानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगिकत्वस्य प्रत्येतु-
मशक्यतया तन्निर्व्वचनप्रसङ्गात् तच्चाशक्यं तथा

हि तदेकत्वं वा भेदाभावो वा स्वरूपत्वसम्भावितं तस्य भेदत्वोपगमात् तस्मिन् दृष्टेऽपि तत्र वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः। आद्येऽपि संख्याविशेषो वा धर्मान्तरं वा। नाद्यः गुणादौ तदभावप्रसङ्गात् प्रथमे क्षणे कार्य्यद्रव्यस्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात्। वैशेषिकमतव्युत्थाने चैकत्वे तदभावप्रसङ्गात् उपाधिभिन्नावलम्बि च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बेनैकत्वीकर्त्तुं शक्यं विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात्। नापि द्वितीयः तस्यापि धर्मान्तरापेक्षयानवस्थापातात् अनपेक्षायां स्वादात्म्यप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः न हि भेदस्याभावो भवन्नन्योन्याभावस्यैव स्यात् अन्योन्याभावस्य च तत्प्रतिक्षेपात्मकत्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मत्वान्निषेध्य निषेधयोः तथा च सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणशक्यं निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः। नापि तुरीयः निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात्। नापि पञ्चमः समानाधिकरण इति

प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽविवक्षित स्तादृशस्य निषेधोऽन्योन्याभावः। तत्प्रत्ययस्य तल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात् भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात् तज्जातीय तथात्वञ्च यं विशेषमन्योन्याभावगतमादाय स्यात्तदेव लक्षणीभवन् समर्थमुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्यासं प्रत्यादिशति। न च तर्ह्यपि सम्भवत्यन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदखण्डनवस्तावे निरस्तत्वात् प्रकारान्तरस्य चासम्भवात्। न च घटः पटत्वं न भवतीत्ययमेवाभावः पटत्वं पटो न भवतीत्येष एव प्रतियोग्यैक्येन भयाच्च तथाभ्युपगमादिति क्वचित् प्रतियोगिसमानदेशत्वादपि लक्षणसिद्धिरिति वाच्यं तथापि प्रतियोग्यैक्येन तदत्यन्ताभावैक्यापत्तेः तादात्म्यवत् योगस्यापि द्विष्टत्वाविशेषादतिव्याप्तेः कालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयातिव्याप्तिः कालैक्येन विशेषणे च तदन्योन्याव्यतिरेकाव्याप्तेरिति। यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणत्वादि वैधर्म्यस्य तु विरोधः स चैकधर्मसमा-

वेश इति तदपुरद्भ्रान्तमनसोभाषितम् तथा हि प्रमाणमेययोर्भेदोऽस्ति न वा नचेत्तदभिधानपर्य्यायत्वप्रसङ्गः किं प्रामाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धिविषये नोत्तरप्रसङ्गश्च। नापि प्रथमः स हि न तावत्स्वरूपलक्षणः एकस्याप्युभयभावदर्शनात् अतएवान्योन्याभावोऽपि धर्मान्तरन्तु तयोर्भेदः परिशिष्यते तयोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते तथा च सत्येकधर्म्मसमावेशोलक्षणमव्यापकम् ज्ञेयं प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति पारमर्षमपि परामर्शं व्यस्ताषीरित्यास्तां विस्तरः।

ननु भेदप्रतिपत्तेस्तावत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणमसाधारणं वक्तव्यं यत्र वेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतिपत्तिहेतोर्द्वितीयः सम्बन्धः स एव भेदोऽस्तु न उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थसन्निकर्षकारणत्वाभावादिति। किं पुनस्तत्कारणत्वं पूर्व्वभावित्वमिति चेन्न चिरान्वयध्वस्तानामपि कारणत्वप्रसङ्गात्। अव्यवहितपूर्व्वभावित्व-

मिति चेन्न व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात्। व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात्। कारणस्यातद्व्यापारत्वात् नैवमिति चेन्न विना विशेषोक्तिं दुर्व्विवेकत्वात् यद्विना यत् यं न जनयति तत् तस्यावान्तरव्यापार इति चेन्न सहकारिणामपि तथात्वप्रसङ्गात्। तज्जन्यमिति चेन्न तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरतिप्रसक्तेः कथमपि विशेषोक्तौ गगनादेः सर्व्वत्र कार्य्ये हेतुत्वप्रसङ्गात्। अनन्यथासिद्धपूर्व्वभावित्वमिति चेन्न वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना का च सिद्धिरिति यदि हि कार्य्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्तिस्तदा असिद्धिः न हि कार्य्येण कारणं जन्यं नापि कार्य्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः न खलु सर्व्वा कार्य्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः नापि कारणत्वात् व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्व्वा अप्रावात्माश्रयात् प्रकारान्तरवत्तयापि च तदुपगमात्। व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिति चेन्न उक्तदोषा-

निवृत्तेः कारणत्वात् पूर्व्वं चोत्पत्तिक्षणयोरक्षणिकवादिभिरभ्युपगमात्। अव्यवहितपूर्व्वतया कदाचित्तदपि कारणमेवं तत्पूर्व्वतरमपि कस्याश्चित् व्यक्तेरनैवम्भावेऽपि तज्जातीयतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्तिव्यभिचाराप्रयोजकत्वादिति चेन्न कार्य्यान्तरेऽपि गगनादेस्तथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् कालदेश्च व्यापकतयान्यथासिद्धिस्थिति तदिति चेन्न तथा सति शब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात् एतेनान्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि व्युदस्तम्। गगनादेर्व्यतिरेकाभावात् अकारणत्वप्रसङ्गस्याधिकः। व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न तद्धि व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा। नाद्यः यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात् नोत्तरस्तस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणत्वनिर्व्वचनं विना अनिरूप्यमाणार्थत्वात् अन्यतरार्थस्यैकस्य च निरुक्त्यशक्तेः। यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्व्वसत्त्वप्रसङ्गः

तत्तस्य कारणं तद्भावस्य कारणत्वमिति चेन्न भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथाप्रसङ्गेनाति-व्यापकत्वात्। तत्पूर्व्वस्थितत्वेन च विशेषणे संहभावनियतस्याभावेऽपि प्रसङ्गः तथात्वोपगमे च तत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः। तस्या अपि च तथोपगमे कार्य्यद्वयैक्यप्रसङ्गोऽसाधारणत्वञ्च विशेषापेक्षित्वेऽतिव्याप्तिरविशेषे भाविपूर्व्वार्थ-विकल्पावकाशश्च। नियतप्राग्भावित्वमिति चेन्न अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गमनादेः सर्व्व-कार्य्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् अवयवरूपादेस्त्वावयवितद्रसादिषु कारणत्वप्रसङ्गात्। अनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चेत् एवं ह्यनौपाधिकः पूर्व्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथा च पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः। सहभाविसामग्र्या वा न प्राचि पूर्व्वभावो हि नियतः किन्तु दृष्टेः परभाव इति चेन्न प्राग्-रूपाणामेव नियतत्वात् तानि कारणमेवेति चेन्न निदानप्राग्रूपसाङ्कर्य्यप्रसङ्गात् पूर्व्वार्थश्च वक्तव्यः। पूर्व्वकालसम्बन्धित्वं पूर्व्वत्वमिति चेन्न कालस्याकारणत्वप्रसङ्गात् तस्यापि किं

पूर्व्वत्वमिति विवेचनीयत्वात्। अतीतोपाध्यव-
च्छिन्नत्वं तस्य पूर्व्वत्वमिति चेन्न अतीत इति
निष्ठान्तस्य पूर्व्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात्।
परत्वापरत्वयोर्गुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत् पूर्व्व-
त्वमुच्यत इति चेन्न कालादौ गुणादौ च तद-
नङ्गीकारात् तेषामकारणत्वप्रसङ्गात् तस्मि-
न्नेव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि
तस्याकारणत्वप्रसङ्गात्। सामग्र्येकदेशत्वं का-
रणत्वमिति चेन्न एकदेशत्वस्य अनिर्वचनीय-
त्वात् अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामस-
म्भवात् सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च
मेलकार्थत्वात् तेनैव तन्निर्व्वचनीयत्वात्। यद-
नन्तरं कार्य्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेन्न वि-
भागानन्तरं संयोगनाशस्यावश्योत्पत्तेर्व्विभाग-
स्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात्। एवं कर्म्मणोवि-
भागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट इत्यादिकार्य्यका-
रणभावो नाम सम्बन्धः कोऽपीति चेत् तद-
विशेषेण कार्य्यकारणसाङ्कर्य्यापत्तेः। कार्य्य-
कारणविशेषितत्वात् भेदे तयोः पृथक् निर्वाच्य
त्वापत्तेः। कारणत्वं धर्म्मः कोऽपीति चेन्न

तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात्। क्वचित्प्रत्यक्षः सः क्वचित् दृष्टानुमेय इति चेन्न किं हि प्रतिकारणतां प्रत्यक्षमुल्लिखेत्। न तावदनिर्लुठितकार्य्यप्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात्। नापि सामान्यतो घटादिं प्रत्येवं विशेषतो घटाद्यनुत्पत्तेः तावन्मात्रात् विशेषोत्पत्तेर्व्विशेषेषु विनिगमना न स्यात् प्रतिविशेषं चोत्पत्तेः प्रागवर्त्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः कार्य्यसत्त्वकालञ्च सामग्र्यभावात् न तज्जननकाल इति तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् प्राक् तदग्रहणेन संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात् एवं क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किम्मूलव्याप्तिग्रहात्तत्वानुमापि स्यात् प्रतिबन्दी चानिर्व्वचनवादिनि न स्थाने। कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह इति चेन्न वैयधिकरण्यात् कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपादकस्योपपाद्यवदनुपपत्तावविशेषादविश्रान्तिर्नानादित्वेनापि शक्योपपादनम्। वैयधिकरण्येऽप्युपपाद्यासम्बन्धस्येदनियमः सम्बन्ध-

च्छेदविश्रान्तिरिति। एतेन शक्तिः कारणत्वमिति गतार्थम्। किञ्च प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य कारणतया स्वहत्त्वापत्तेः अन्यथा अक्षस्यापि तत्र कारणत्वं न स्यात् अनुविधानाविशेषात् विषयाविशेषिताक्षसन्निकर्षस्य तथात्वेऽत्यापत्तेः क्वचित् कारणत्वाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः। एकेन तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः तल्लक्षणस्य नियमपूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः विना च तल्लक्षणादस्मत्सन्देहौ तत्र किं दर्शनादुच्छेद्यौ अक्षेण हेतुत्वधर्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या यदवगमोऽक्षसहकारी वाच्यस्तदर्थेन सिद्धेन हेतुधियोऽर्थकत्वे सम्भवति तदन्यार्थत्वकल्पनागौरवं कुतो बलात् सिध्येत्। तस्मादन्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे व्योमादावनुपपत्तेः तदन्यत्वसिद्धिरिति चेन्न अन्योन्याश्रयापत्तेः प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः तस्य चानागन्तुकत्वे प्रागपि तत्त्वाद-

स्तीति मतिवत्करोतीति प्रमापातः। आगन्तुकत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक्कारणत्वं क्वापि न स्यात् तथाप्यजातत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात् व्यावृत्तेष्वनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्वापातात् प्रतिकार्य्यव्यक्ति तत् पृथगिति चेन्न साधारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकारणात्मतयानुवृत्तौ घटकारणस्यापि तन्तुकारणत्वापत्तेः कारणत्वमात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिनेति चेन्न घटादिविशेषानुपसंहितकारणभावस्य किं प्रतीत्यनिर्देश्यस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् अन्यथा यदि किञ्चित्प्रति कारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्म्मः स्यात्तदा तस्या एव व्यक्तेः किञ्चित् प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वाकारणत्वाभ्यां साङ्कर्येनैकमात्रमेवोच्छिद्येत्। किञ्च कार्य्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा न चेन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः अस्ति चेत् किं तत् कारणं व्यक्तिविशेष इति चेन्न पूर्वभावस्य रासभादिसाधारणत्वात् तां तां कार्य्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं

तत् कारणत्वं स्वरूपमेवेति चेन्न तस्य व्या-
वृत्तत्वात् तस्या स्तत्कारणात्मत्वे चातदात्मनां
तत्कारणत्वविरोधात् तत्कारणत्वस्य च सम-
वाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण-
त्वात् अनेकस्य चैकानुगतव्यवहारबुद्धिनिदा-
नत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात्।
नियतपूर्व्वभावित्वमिति चेन्न व्याप्त्यर्थस्य नियम-
स्यैकस्यासर्व्वत्र व्यक्तावसम्भवात्पूर्व्वत्वमात्रस्य चाति-
प्रसञ्जकत्वात्। तज्जातीयं प्रति नियत जाती-
यत्वमिति चेन्न तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधा-
रण्यात्। नियत तज्जातीयत्वे सति पूर्व्वभावित्व-
मिति चेन्न तत्समानकालोत्पत्तिककार्य्यव्यक्ति-
गतजनकव्यक्तिगतसाधारण्यात् तथाभ्युपगमे
चैकसमवाय्यादिनाशे सर्व्वतत्कार्य्यनाशप्रसङ्गः।
तत्कालजातीयसामग्रीतः सर्व्वतत्कालजातीयो-
त्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुतया प्रत्येक-
मिलित तत्सामग्रीत्वविकल्पेन कार्य्यव्यक्त्यभेद-
प्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गस्य सम-
वायित्वं सत्यपि साधर्म्यानुविधायिनियमे-
ऽत्यापत्तेः व्यावृत्तत्वे चानियमात्। नियतजाती-

यत्वे सति तत्सादेश्यमिति चेन्न समवायिदेशा-
पेक्षया कार्य्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युप-
गमात् संयोगिदेशापेक्षया गुणादावस वात्
यया। कथञ्चित्सादेश्यमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात्
अदृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारत्वोपगमे सर्वं प्रति
कार्य्यसामग्र्याः कारणत्वापातात् पूर्वभावनिय-
मादेस्तुल्यत्वात् अनुगते च रूपेऽन्वयव्यति-
रेकसम्भवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्य्य-
कारणत्वापत्तेः तद्गतसामान्ययोरेवान्वयव्यति-
रेकादिनियमे व्यक्त्योस्तु कार्य्यकारणतेति लक्ष्य-
लक्षणभाववैयधिकरण्यात् सामान्याकारप्र-
विष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्या-
कारणत्वं स्यात् सामान्याकारेण च पूर्वसतः
कार्य्यत्वं द्रव्यसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपा-
सामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननापत्तेः पृथगेव
तासां सामग्रीत्वात् सर्व्वासाञ्च व्यक्तिं प्रत्येव
जनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात्। शिंशपा-
सामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव सामग्री-
भावान्न पृथक् शिंशपाव्यक्तिरिति चेन्न वृक्षसा-
मग्र्याः शिंशपासामग्रीमतीत्यापि प्राक्तमा-

कादेर्दण्डस्य जननात् पृथक्तया दण्डव्यक्तिजननापत्तेः। सापि शिंशपासामग्री तन्मिलिता जनिकेति न व्यक्तिभेद इति चेन्न शिंशपायानतिरिक्तस्य दण्डार्थाभावापत्तेः दण्डशिंशपासामग्र्योरेकीकृतयोर्जननाविशेषात्। दण्डसामग्री च दण्डजनन एव कथं क्वाचिच्छिंशपासामग्रीं क्वचित्तमालसामग्रीमपेक्षत इति स्यात् एकस्य दण्डलक्षणस्य कार्य्यस्य सामग्रीभेदे भेदापातात् अनुगतायाश्च दण्डसामग्रीत्वे पृथग्दण्डव्यक्तेः पृथक् शिंशपादिव्यक्तेः उत्पत्त्यापत्तेः इत्यादि स्वयमूहनीयम्।

नियमे प्राक्कालीनतयाभिधीयमाने प्रागित्वस्य व्यवच्छेद्यौ वर्त्तमानभविष्यत्कालौ प्राक्कालस्य व्यवच्छेदको विवेचनीयः। न च तद्विवेचनं शक्यं वर्त्तमानादिबुद्धय एव स्वविषयवैचित्र्यप्रमाणमिति चेन्न तथा हि वर्त्तमानादिबुद्धेरेव को विषयः। कालविशेष इति चेन्न कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा। नाद्यः कालस्य भवद्भिरेकत्वाभ्युपगमात् य एव कालो वर्त्तमानः प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति

पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत । त्रिविधस्वभाव एवासाविति चेन्न भेदप्रसङ्गात् व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च यदैव वर्त्तत इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तोवर्त्तिष्यत इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां सूर्य्यादिक्रियासम्बन्धैर्भेदः स इति चेन्न भूतभविष्यतोरपि क्रियासम्बन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् य एव दिवसः सूर्य्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नोवृत्त इत्यवगम्यते वर्त्स्यन्निति च न हि निर्विशेषस्य कालस्य तदतीतत्वं प्रतीयते नागतत्वं वा किन्तूपाधिविशेषणेनैवावच्छिन्नस्य येनैवासौ पूर्वं दिनान्तरात् व्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः तेनैवोपाधिना ततएव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्त्तिष्यत इति च कदाचित् ज्ञायते । ननु सत्यमेतत् परं यदा तदुपाधिसम्बन्धस्तस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययः यदा स एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा भविष्यत् प्रत्यय इति नैतदस्ति यदात्र लटोविवक्षितार्थस्तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानो-

प्रायत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः। विनष्टादिशब्दास्त्वतीतादिपर्य्याया स्तेषां सर्वेषामेव अर्थे निरूप्यमाणे तन्मध्यपतितमेकशब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्व्वाणः श्लाघ्यप्रज्ञो मातापितृमानसि। तत्क्रियावच्छिन्नः कालो वर्त्तमानः तत्प्रागभावावच्छिन्नो भविष्यन् तद्ध्वंसावच्छिन्नो भूत इति चेन्न अतीतानागतप्रतीतिकालेऽपि क्रियावच्छिन्नः प्रतीयत इति वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात्। क्रियानवच्छिन्नस्य तस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसाभावावच्छेदानुपपत्तेः प्रागभावस्य प्रागर्थानिरुक्त्या कथं न दुरधिगमः प्रध्वंसस्यापि प्रागभावात् कथं विशेषो वक्तव्यः। अभावोविनाशी प्रागभावः उत्पत्तिमान् ध्वंस इत्येतयोर्विशेष इति चेन्न को हि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीत्युच्यते। यदि प्रतियोगिभूतोघटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभाववत् प्रतियोगीति सोऽपि विनाशी प्राप्तः। उत्पत्तिमांश्च प्रध्वंस इति उत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः। यद्यसावसतः सत्त्वं तच्च सामान्यं तदा अभावे असम्भव एव।

अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः तस्यापि कदाचिदसत्त्वात् पूर्व्वमसतः पश्चात् सत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न पूर्व्वेदानीं पश्चा-दर्थस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। एतेन कारणाव-च्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तं पूर्व्वापर-निर्व्वचनमन्तरेण कारणार्थानिर्व्वचनात्। अस्तु तावदतीतानागतयोर्यथातथानिरुक्तिः यत्क्रियावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रिया-पेक्षया वर्त्तमानो नत्वन्यापेक्षयेति चेत् तद-पेक्षयेति कोऽर्थः। किं तदुपधानेन उत तद-वधिकतया तत्प्रतियोगिकतया उत तेन प्र-कारेण वा नाद्यः उपाध्यवच्छिन्नस्यातीताना-गतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसङ्कदुक्तत्वात्। नापि द्वितीयः अस्मादयं दीर्घ इति वदस्मादयं वर्त्तत इत्यवध्यपेक्षासम्भारेण प्रतीयमानत्वात् सर्व्वदैव च त्रिविधावध्यपेक्षया आसीदस्ति भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात्। अतएव न तृतीयः नापि चतुर्थः अतीतानागतप्रतीति काले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्त्तमानप्रत्ययवि-षयत्वप्रसङ्गात्। नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः

प्रकारोऽतीतानागतकाले वर्त्तत इति चेन्न वर्त्तमानतया अद्याप्यनिरूपणेन वर्त्तत इत्युक्ता विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् तत् क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्ना वर्त्तमानता इति चेन्न कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात् कालान्तरस्यानभ्युपगमात् तस्यैव च कालस्य तदाश्रयत्वे व्यक्तमात्माश्रयत्वापत्तेः। स्यादेतत् ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयस्य कालो वर्त्तमानः वर्त्तमानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नस्य पूर्व्वः तत्प्रध्वंसावच्छिन्नस्यानागतः प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था प्राग्व्यवस्थाहेतुरभावप्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्य्यमादाय लक्षणम् अनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्येति मैवं ज्ञानास्वप्रकाशतापक्षे स्वोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्त्तमानता ग्रहः ज्ञानान्तरेण तथाग्रहे वर्त्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासौ दृष्टोमयेतिप्रत्ययस्य तदासौ मया दृश्यते इत्याकारतापत्तिः। अत एव स्वप्रकाशपक्षेऽप्यनिस्तारः। यावानर्थः

स्वप्रकाशे वर्त्तमानतयोक्तः तावत एव परेण ग्रहणे व्यभिचारात् स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषयैः विशेषाभावात् स्वरूपमेव विशेष इति चेन्न तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्-प्रध्वंसाभावयोश्च स्वरूपतो विशेषेऽपि कतरो भूतभव्यव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहार-स्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्य्यभेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्व्वप्रत्युक्तां पूर्व्वतापरतानि-रुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानमिति । उपाधि-भेदाच्च कालभेदे योऽधिकतयाभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्य्यक्रियाद्यसंख्योपाधिभेदसम्भ-वेन नाना स्यात् तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनिगम्यत्वात् प्रतिक्षणस्वभावभेदवादि-पक्षेऽपि च नानाक्षणेषु वर्त्तमानत्वादिव्यवहा-रार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोष-ग्रासस्यैवापातादिति ।

ननु तथापि विषयभेदेनावश्यम्भवितव्यं प्र-तीतिभेदस्य दुरपलापत्वात् अतः सामान्यतः सिद्धो विशेषतोविवेचनाशक्तौ संशयएवास्ता-मिति चेन्न संशयस्यापि निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्

तथा हि संशयस्य निश्चयात् किमुपाधिकृतो विशेष उत जातिकृतः आद्ये किं विषयविशेषे-णोपाधिना उत कारणविशेषेण उतान्येनैव केनचित् सम्बन्धिना कृतः । न प्रथमः तस्या-निर्व्वचनात् उभयकोटिविषयः संशय इति चेन्न कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्व-प्रसङ्गात् प्रतीतिरेव नैवमिति चेन्न भेदाभेद-प्रतीतीनां शाब्दस्पर्शादिप्रतीतीनाञ्च तादृशां सम्भवात् समुच्चयप्रकाशे कोट्योरविरोधः प्र-काशते संशये तु विरोध इति विशेष इति चेन्न पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वादे-र्भिन्नाश्रयता नियमं विरोधं जानतोऽपि प्रत्य-यात् तथापि तस्यां बुद्धौ न भासते विरोध इति चेन्न कथमेवमिति प्रकाशेऽपि तत् प्रका-शात् तयोरेकाश्रययोर्व्विरोधप्रतीतेरवश्योपेय-त्वात् मिथ्याधियस्ता इति चेन्न संशयस्यापि भवद्भिरतत्त्वबुद्धितयाङ्गीकारात् तत्त्वातत्त्व-बुद्धीश्च तद्विषयत्वेन विशेषाभावात् न हि मिथ्यारजतबुद्धीरजतबुद्धिरेव न भवति अ-व्यवस्थितकोटिद्वयविषयः संशय इति चेत्

केयमव्यवस्थितता प्रासिकतेति चेन्न पर्य्यायं
इच्छामोऽपि तु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव उत
कोटिद्वयस्य धर्म्मः कश्चिदसौ आद्ये कोटिद्वय-
निश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थः। द्वितीये य-
द्यसौ केनचित् प्रमाणेन सिद्धः तदा तस्यैव
कोटिद्वयाश्रितधर्म्मविषयस्य संशयत्वप्रसङ्गेन
प्रमाणत्वव्याघातः। अथ कस्यचित् प्रमाणस्य
नासौ विषयः नास्ति तर्हि विषयकृतोविशेषः
एतेनान्योऽपि यः कश्चित् विषये विशेषः
स्थाणुतदभावपुरुषतदभावादिरूपोऽभिधीयते;
सोऽपि निरस्तोवेदितव्यः अत्यन्तासत एव च
तस्य प्रतिभासे नितमसद्ख्यातिवादिभिः क्वचित्
सतश्चेत्तत्रैव प्रसङ्गः। नापि द्वितीयः कारण-
विशेषो हि विशिष्टा सामग्री वा स्यात् तदेक-
देशो वा नाद्यः तस्याश्रयप्रत्यक्षत्वेन तदुपहि-
तस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः न च तस्या
अनुमेयत्वं लिङ्गासम्भवात् कार्य्यविशेष एव
लिङ्गमिति चेन्न कार्य्यगतस्यैव विशेषस्य चिन्त्य-
मानस्याद्याप्यप्राप्तेः जातिभेदस्य दूषणीयत्वात्।
नापि द्वितीयः द्वयस्य तदेकदेशस्य साधारण-

धर्म्मदर्शनादेर्व्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारणधर्म्मविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षत्वादावपि हेतुत्वेन साधारण्यात् अदृश्ये च तस्मिन् लिङ्गाभावात् तेन कार्य्ये विशेषजात्याधानस्य निरस्तत्वात् तस्या विषयत्वेनानुव्यवसाय साक्षिकार्य्यगतविशेषीभवनासामर्थ्यात्। नापि तृतीयः तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्। न च द्वितीयः धर्म्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संशयितत्वप्रसङ्गात् न चैवं नह्ययं स्थाणुर्व्वा पुरुषोवेति संशये सतीदमापरास्पष्टमाणस्य ऊर्द्ध्वत्वशालिनोधर्म्मिणः स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति नवेति द्रष्टुरभिमानोव्यवहारो वा किन्नामकः स्वरूपसत्तांशमात्रावलम्बिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव ततः किमिति चेन्न एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः। स प्रामाण्याप्रामाण्यवत् भविष्यतीति चेन्न अतएव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः। किन्नाम तथाभूतातथाभूतार्थत्वलक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकारः एव तयोः यदा च संशयत्वनिश्चयत्वलक्षणजातिद्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमाश्रीयते तदा कश्चित्

विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्व-मित्यापेक्षिको जातिव्यवस्थितिरपीत्यपूर्व्वः पन्थाः ईदृशस्य पक्षः पान्थेनापि भवता किं नि-यामकमभिधेयं येन धर्म्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठेत। विशेषद्वये च संशयत्वं विशेष-दर्शनादर्शने इति चेत्तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि निश्चयत्वप्र-सङ्गः। संशयात् पूर्व्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तस्तत्रापि संशय इति चेन्न धर्म्मिधियः पूर्व्वं तर्हि कथं तद्गतविशेषदर्शनं स्यात् संशयकाले चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयानु-त्पत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्त एव तदीयविषयात् विशे-षात् व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनंविवक्षित-मिति चेन्न स्थाणुर्व्वा पुरुषोवेति संशयानन्तरं दारुमयो मांसमयोवायमितिसंशयोनोपपद्यते तदुभयमयत्वव्यतिरिक्तयोः स्थाणुत्वविशेषयोः पूर्व्वज्ञानोल्लिखितत्वात्। अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशये तूभयोरुपदर्शनम् अतोनोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि स्थाणुः

पुरुषस्येति कुतोऽपि भ्रमे जाते दारुमयो वा मांसमयोवेति संशयप्रतिरोधो न स्यात् पूर्व्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् विशेषदर्शनं हि विशेषनिश्चयोविवक्षितो न तु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादपि विशेषात् संशये प्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेत् नैवं संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायाम् उपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चास्मिन् नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः को वारयिता। स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्म्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमाने त्वदुक्तं वैशसमापद्येत तच्च तदनभ्युपगम एव निवर्त्तते तेन धर्म्मिज्ञानं निश्चयात्मकम् अन्यदेव स्थाणुर्वा पुरुषोवेति चान्यदेव संशयज्ञानं इत्यभ्युपेयाम इति चेत् नैवम् एकधर्म्मिसम्बन्धोपनयव्यतिरेकेण स्थाणुत्व पुरुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्येतदेव न स्यात् न हि यस्य कस्यचित् स्थाणुत्वेन यस्य कस्यचित् पुरुषत्वं विरुध्यते धर्म्मिसम्बन्ध-

मनन्तभाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिभ्नतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत तस्य धर्म्मिणो वा पुरुषत्वनिर्णयाद्यथा संशयोनिवर्त्तते नोपपद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात् संशयो-निवर्त्तेत नोत्पद्येत वा विशेषाभावाद्यथादृष्टुर्न स्वशरीरविषयः संशयस्तथैव हि पुरोवर्त्ति-विषयोऽपि नासौ कथञ्चेदमर्थेन सामानाधि-करण्याभिमानः योऽमूर्द्धताभ्रमी स किं स्थाणुरुत पुरुष इति कस्माद्दा प्रत्यभिज्ञादयो-प्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्टज्ञान-सङ्कथा सञ्जातस्य गौरवस्य: पुरुषः इतिवत् विशकलितोविज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्त-राभिनिवेशः।

नन्वस्ति तावत् स्थाणुर्वा पुरुषोवेति पर-स्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः स्वविषयं तथा-भूतमुपस्थापयिष्यति न उक्तबाधकैः सर्व्वप्र-कारखण्डने परिशेषासम्भवात् यच्च स्वरूप-मादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्व्वक्तुं न शक्यते तथा हि भावतदभावयोः कोवि-रोधः सहानवस्थानमिति चेत् देशभेदेन सहा-

स्थवस्थानात् देशाभेदेनेति चेन्न संयोगाद्यव्याप-कत्वं यद्यभ्युपैषि तदा तथाप्यनुपपत्तिः। प्र-कारभेदेन तथाभावस्याभ्युपगमात् तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं वि-रोधः संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगन्तृपक्षे च देशाभेदेन सहानवस्थानं स इति चेन्न तद्धि तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधो वा तदुभयाव-स्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात् आद्ये अप्रसिद्ध-प्रतियोगिकत्वं तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेश्च श-शके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्ध-प्रतियोगिकत्वाभ्युपगमात् यदाहैको वस्तुनः प्रतियोगितेति अन्यच्च। लब्धरूपेक्वचित् कि-ञ्चित् तादृगेव निषिध्यतीति द्वितीये तु तदुभ-यावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात् तदुभयनि-षेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात्। परस्परप्रति-क्षेपकत्वं विरोध इति चेन्न तद्धि परस्परप्रति-क्षेपं प्रति कारणत्वं वा तदात्मत्वं वा न प्रथमः प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्य्यानङ्गीकारात् न द्वितीयः प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानि-

वचनात् यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्य सत्त्वं नियमेन
यत् स विरोधस्तयोरिति चेन्न सत्त्वासत्त्वयो-
रेकापराश्रयत्ववैयधिकरण्यात् सम्बन्धतद्व्यति-
रेकत्वे च एकसत्त्वस्यैव चापरात्मकतया स्वी-
कारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमिति
वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्यादव्याप्त्यापातात् यत्र
घटाभाव इत्यस्य खल्वयमर्थः यन्नाम यस्याधेय-
तया सम्बन्धी घटाभावः तत्रैव घटोनास्तीत्य-
स्याप्ययमर्थः तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभाव
इति यत्र घट इत्यस्य कोऽर्थः यस्याधेयतया
सम्बन्धी घटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः
तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धनिषेधः
घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटा-
भावनिषेधस्यापि घटात्मकतेति तस्मात्तस्या-
धेयतया सम्बन्धी घट इत्येवार्थः अतो घट
तदभावयोर्भेदं मनसि कृत्वापि न विप्रतिपत्त-
व्यमिति यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेतिनिय-
माभिप्रायेणापौनरुक्त्यादिरिति चेन्न नियमस्य
यत्किञ्चिदन्यव्यवच्छेदकत्वेनासिद्धत्वापातात्
विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनात्

भावपक्षेऽभावव्यवच्छेदोऽभावपक्षे वा भावव्यवच्छेदो नियमार्थ इति चेन्न एकरूपानभिधानेऽनुगतरूपाविरोधानिर्व्वचनात्। किं वा भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरभ्युपगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्र भावः यत्राभावस्तत्राभाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव स्यादेतत् भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः न चैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः यथा सत्ताभावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवितुर्व्यवहारं करोति तथाभावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवितव्यवहारम्। कुर्य्याते कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं किन्तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम्। यदाह अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति तदेतदनुपपन्नं एतयोर्हि विरुद्धत्वं प्रत्येकं वा स्यात् मिलितयोर्वा नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् नैकत्वाभावो भेदोऽभिमतः किन्तु अन्योन्याश्रयापेक्षभेदरूपविरुद्ध-

धर्म्मवत्त्वमिति चेन्न तस्याभावात् कालभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात् तदभेदइति चेन्न तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् एकोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि सम्भवात् भिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात् असहावच्छिन्नभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य वाञ्छितत्वे सहसत्त्वस्य क कालरूपत्वेन तत्रापि कालभेदविकल्पात्तत्रापत्तेः मिलितत्वञ्चानयोरेकदेशत्वं वा एककालत्वं वा एकप्रकारेण वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा नाद्यः भावात्यन्ताभावयोस्तदभावात् न द्वितीयः भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः न तृतीयः संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गमनादौ संयोगभावाभावयोस्तदभावात् अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रकारान्तराभावे प्रमाणाभावात् नापि चतुर्थः स हि यदि निर्देष्टुं शक्यते तदापि भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्वैकदानभ्युपगमेन तद्विशेषितयोरप्येकदावश्यमनभ्युप-

गन्तव्यतया कदा विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात् किञ्च भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयो र्यदि तथा भावोऽभ्युपगम्यते तदा आश्रयभेदप्रसङ्गः अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वान्न परस्परप्रतिषेधात्मकत्वञ्च। अथ नाभ्युपगम्यते तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः तत्तदसत्त्वयोर्व्विरोधो न तु तत्तदसत्त्वविशेषयोरिति चेन्न विशेषस्य तथाप्यविरोधात् कदापि सद्भावस्थितियोग्यतापत्तेः नियमेन तथात्वे वा अविरोधव्याघातात् मात्र शब्देन च यदि विशेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावात् न हि निर्व्विशेषासत्त्वमात्र सद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते। अथ मात्रशब्दोपादाने सत्यपि विशेषे असत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधस्य व्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदा भावप्रध्वंसयोस्तादृगेवास्तु दोषापत्तिः प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात् तदादावेव विशेषे विरोधपर्य्यवसानात् भावाभावयोर्व्विः

दोषानभ्युपगमे तत्राप्यनिष्टापत्तिरिति चेत् केयमापत्तिः । तर्कभेद इति चेत् ।

अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं सः तत्प्रसञ्जनञ्च स्वीकारार्हताबोधनमिति चेन्न अव्याप्तेः अस्ति ह्यप्रसङ्गेऽपि सम्भावना नाम तर्कः तद्यथा यदि जलं सहकारिभिः सम्पत्स्यते तदा मे तृषं शमयिष्यतीति इष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च । अनभ्युपेतव्यापकमित्यपीति चेन्न तथाभूतमपि प्रत्यख्याप्यात् व्यापकप्रसञ्जने गतत्वात् व्याप्येनेत्यपि कार्य्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात् किं परमार्थतोव्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेष्टानिष्टत्वम् उत व्याप्यव्यापकभावेन तत् । नाद्यः तथात्वाज्ञानेन वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसञ्जनप्रसङ्गात् अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परान् प्रति तथात्वेन व्युत्पादयितुमशक्येन परमार्थस्तथाभूतेन प्रसञ्जने जयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः स्वयमपि तथेष्टानिष्टतायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे वक्रोभयोरित्यादिना दोषेण तत्प्रसङ्गस्यानिष्टेऽपि गततयातिव्यापकत्वात् स्वयं

व्याप्यतयानिष्टेनेत्यपि विशेषणीयमिति चेन्न स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन समावेष्टव्यापके विषये प्रसङ्गस्याव्यापनात्। अथ स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यन्न भवति तत्तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गः तत्र गमनादतिव्याप्तिर्या या च समावेष्टव्यापके स्वयमपि वाप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिः ते निरस्ते भवत इति चेन्न यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा अद्रक्ष्यदित्याद्यव्यापनात् तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनासौ प्रसङ्गः। अथ तत्र सत्तयापि स्वयमिष्टेनेति निषेध्यकोटौ प्रवेश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यन्न भवति तदपि न एवम्भूते विपर्य्ययापर्य्यवसायिनि गततयातिव्यापकत्वात् विपर्य्ययपर्य्यवसायितेत्यपि प्रक्षेप्यमिति चेन्न केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमान व्याप्यत्वेनैव क्षमस्य परं प्रति व्यापकप्रसञ्जनस्याव्यापनात् तत्र स्वयं व्याप्त-

नभ्युपगमेन विपर्य्ययपर्य्यवसायित्वासम्भवात् सप्रसङ्गसङ्ग एव न भवति विरोधमात्रं तदिति चेन्न अनिष्टं व्याप्याभ्युपगमबलेन परं प्रत्यापाद्यत इत्येवम्भूतस्यार्थस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणानामर्थ्यात् यदि विपर्य्ययपर्य्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्यते तर्हि मयापि परबाधनमात्रक्षम एव प्रसङ्गतायाः विपर्य्ययपर्य्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्यत्वात् अन्यथा विरोधित्वमेवोभयोरपि स्यात् प्रत्यवस्थानवैचित्री चेत्तत्र विरोधादिविशेषः सात्रापि तुल्यैव अतएव सम्भावना तर्कादन्यैवेति निरस्तम् आरोपादपि व्याप्यतानिमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् अतएव परप्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादानमात्ररूपविपर्य्ययापर्य्यवसायितर्कता निरस्तेति निरस्तम् । परमार्थतोव्याप्त्यभावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः कथं हि परेण व्याप्यतयानुमतं प्रतिव्यापकानुमत्या नापतितव्यं न हि प्रसङ्गोवास्तवत्वं व्याप्तेरालम्बते किन्नामाभ्युपगममात्रम् अनभ्युपगतो-

वस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्त्यानुमितिमुत्पाद्यापादनं क्रियते वस्तुगत्या व्याप्यत्वञ्च तथात्वेनाभ्युपगतत्वञ्च द्वयमपि प्रसङ्गाङ्गस्यासङ्गमिति चेन्न तथात्वे नाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वेन वास्तवव्याप्यत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् तस्माद्यः प्रसङ्गः स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्य्ययापर्य्यवसायिता दोषायैव स्यात् प्रसङ्गस्य विपर्य्ययपर्य्यवसानदार्ढ्यार्थं दण्डतयोपन्यासात् सौगतानां सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिसाधकविपर्य्ययान्यथाभावदण्डप्रसङ्गवत् तामन्तरेण तस्य स्वपक्षसाधनाक्षमत्वात् तस्य व्याप्तिवास्तवत्वमपि मन्तव्यम् अन्यथा विपर्य्ययेऽपि व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव यस्तु प्रसङ्गः परपक्षबाधमात्रं तत्र पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्य्ययपर्य्यवसानपर्य्यन्तानुसारित्वादिति युक्तं पश्यामः तथा च सति कथितलक्षणासङ्गतिस्तदवस्थैव ।

अथ व्याप्याभ्युपगमेनाप्यनिष्टस्य व्यापकस्य

प्रतीतिस्तर्क इति चेन्न दृष्टार्थसम्भावनाया-
मव्याप्तेः। तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स इति चेन्न
दृष्टापादनेऽपि गतत्वात् अप्रमितस्य तथेति
चेन्न प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् अनुमाने व्या-
प्यस्य प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेनेति चेन्न वस्तु-
गत्या व्याप्यस्य प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्या-
पकानुमानासम्भवेन तत्राभ्युपगमपर्य्यन्तं गन्त-
व्यत्वादेव। नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसा-
ध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं तदप्रसाधने-
ऽन्यतरासिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तु-
रपसिद्धान्तमनुद्भाव्य वादिना प्रसाधिताद्व्याप्यात्
व्यापकसाधने पर्य्यनुयोज्योपेक्षणादिति किं
तत्र तथा न स्यात् किमत्र प्रस्तुतया चिन्तया
अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणा-
कारयित्वैव न व्यापकसाधनमभ्युपेयं तस्या-
प्रमा स इति चेन्न मिथोविरुद्धादौ तर्काभा-
सेऽपि गतत्वात् आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके स-
तीति चेन्न सन्दिग्धधूमदर्शनात् यद्ययं धूम-
स्तदाऽग्निमानिति सम्भावनायाः परमार्थत-
स्तथार्थावस्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या

अव्यापनात् तत्कालं प्रमात्वेनाप्रतीयमानेत्यपीति चेन्न बज्ञयोदत्तोत्तरत्वात् सर्व्वस्य चास्य पूर्व्वोक्तोभयानिष्टव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात् तद्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धे तद्याप्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात् तद्यथा कार्य्यत्वाददृष्टमङ्कुरादि मीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेण कर्तृकार्य्यमपि पर्य्यवस्येदस्य तदिति। अपि चात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयः चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिवन्दीत्याद्यापाद्यैर्भिद्यमाना षट्तर्कीष्यते स्वरूपञ्चैषां स्वस्याव्यवहितस्यापेक्षणमात्माश्रयः अन्योन्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः अन्तरितत्वे तदेव द्वयमात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं विरुद्धसमुच्चयो व्याघातः उपपाद्योपपादकप्रवाहोऽनवधिरनवस्था स्वाभ्युपगतदोष तुल्यताप्रतिवन्दीति। तत्रात्माश्रयस्य सम्बन्धिद्वारभेदादाभासत्वं यथा प्रमेयत्वस्य आत्मनि वृत्तौ क्वचिन्नैवमपि यथानेककालस्थस्य घटस्य पूर्व्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकालवृत्तिमात्मानं प्रति कारणत्वेऽन्योन्या-

अयस्य व्यक्तिभेदात् यथा ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानजनने चक्रकस्यापि तस्मात् यथा वीजेनाङ्कुरस्तेन स्वम्बः तेन च वीजं जन्यत इत्यत्र व्याघातस्योपाधिभेदात् यथा कालभेदादिना जननाजननादौ अनवस्थायाः क्रियायै परम्परानन्त्रापेक्षणात् यथा सामग्र्याः कार्य्यजननाय स्वसामग्र्यानपेक्षणे तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते क्वचिन्नैवमिति यथा स्वाश्रये भिन्नबुद्धिजननाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेदस्यानन्त्ये प्राग्लोपादिदोषात् तामेतामूर्द्ध्वं धावन्तीमनवस्थामाचक्षते प्रतिवन्द्याविशेषात् यथा धूमानुमानेप्युपाधिशङ्का प्रतिवन्द्यास्तर्कानुकूलत्वादिति तदेतेषामापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न संग्राह्याः सत्यपि व्याप्त्याद्यदोषे प्रसङ्गस्थानगतेन विशेषणेनाभासीभूतत्वात्। प्रसङ्गस्थाने तावतां विशेषणानामभावेनापि लक्षणं विशेषणीयमिति चेन्न अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थायामेवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्मा-

अयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत् कथङ्कारं वारणीयं यत्रैव निग्रहे तर्कान्तराणामन्तर्भावस्तत्रैवानयोरपीति पृथक् निग्रहानुपपत्तेः आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत् तर्हि प्रामाणिकत्वान्निर्दोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्युभयतः पाशबन्धः कथं मोचनीयः। अथोच्यते यदेतदाश्रयत्वमाश्रयित्वञ्च तद्भेदे दृष्टं तद्यदि विवादाध्यासिते द्वयमुपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणापादने नोक्तदोषापत्तिरिति नैवम्। एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वञ्च मिथोभेदनियतमिति चेन्न तन्मिथःशब्दाभ्यां द्वारीकृतत्वात् एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकत्वं स्यादित्यादिवचनभङ्ग्यापाद्यमिति चेत् नैवम्। यद्येतदेवैतदाश्रयादि स्यात् तत्तदेतन्न स्यादित्याद्यापाद्यं न चैतत् युक्तं धर्मीपाद्ययोर्व्याहतत्वात्। न च वाच्यम् आपाद्यस्य प्रमाणबाध्यतानुकूलैवेति व्याघातादपि सा भवन्ती न दोषमावहतीति यत आपाद्या-

पादकयोः सामानाधिकरण्यानादरेऽतिप्रसङ्गः स्यात् अतो विपर्य्ययापर्य्यवसायित्वमेव स्यादेवं हि विपर्य्ययोवक्तव्यः ।

यन्नाम भवति चैतदेतत् तस्मात् नैतदाश्रय इति नचैतदेतत् भवितुं शक्नोति एतदित्युद्दिष्टे धर्म्मिण्येतद्विधानासम्भवात् उद्देश्य विधेययोः प्रकारभेदस्याभावात् न च प्रसङ्गमात्रमेतत् बाधायैवास्तु कृतमस्य विपर्य्ययपर्य्यवसानेनेति यक्तं स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसञ्जितनिषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाण्यस्याविश्यसन्तव्यत्वापत्तेः । अतएवैतदन्यत् स्यादित्यपि न शक्यप्रसञ्जनम् एतदन्यत्वस्य एतत् स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्य्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघातादेवाविपर्य्ययेऽप्येतद्विशेषितान्यत्वविधायिनोविशेषणतयाप्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं न क्षमते एतदनन्यत्वस्य एतदन्यान्यत्वस्य एतत्त्वादेव अन्यत्वावधेरात्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलक्ष्यमाणमन्यस्मादन्यत्वमादाय पर्य्यवस्येत स्वरूप एव विलक्षणमन्यत्वविशेषमवधिरात्मोपलक्षयतीति

न घटते यतोऽन्यत्वमात्रसेवावधिविशेषैरुप-
धीयमानं तत्तदन्यत्वप्रत्ययव्यवहारोपपादकं
भवदन्यत्वव्यक्तिभेदपर्य्यन्तं गमनं प्रमाणस्य
न सहते यदि चान्यव्यक्तिभेदोऽपि स्यात् त-
थापि प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिः सामान्याकार-
पुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमानामन्यत्वव्यक्ती-
नाम् ऐक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विप-
र्य्यये चोपनयन्ती स्यादेवोक्तदोषालङ्कृतायेति
एवं प्रकारता चाश्रयाश्रयिभाववत् प्रकारा-
न्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते।
अन्योन्याश्रयो यथा भेदेनावगतात् भेदज्ञा-
नोपगमे सोऽपि त्वया कथङ्कारमुपन्यसनीयः
न तावत् यद्येतदेतद्बोधाधीनबोधाधीनबोधं
स्यात् तदा न बुद्ध्येतेति तथा सति व्याप्त्यसिद्धेः
एतद्बोधाधीनबोधं यत्तद्बोधाधीनबोधस्य
तस्यैवादृष्टचरत्वात् कदाचन व्याप्यव्यापक-
भेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वार-
णेप्यतथात्वशङ्काखण्डकादृष्टदुर्लभत्वात् एव-
मन्योन्याश्रयान्तरेऽपि चक्रकस्य मध्ये परमन्त-
र्भावव्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावेव विपरिणमत

इति तद्दोषं नातिक्रामति व्याघातस्तु यथा सन्नास्तीत्यत्र तमपि कथं प्रयोच्यसे यदि यदयं सन् स्यात् तदानीमसन्न स्यात् इति तर्हि असन्न स्यादित्यस्यापि सन्न स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे पर्य्यवसानात् अभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवा-सिद्ध्यापत्तिः स्वभाव विरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे तद्व्याघातनिरासादेव निरस्तप्राये गौर्महिषस्ततो न भवति अगवात्मता नियता यतो महिषात्मतेति एष हि तयोर्व्विरोधः अनवस्था तु यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमि-त्यनवधौ सत्ताप्रवाहे इष्यमाणे तत्र कथं प्रत्यव-स्थेयं न तावत् यदि सत्तायां सत्ता स्यात् तदा न विश्रान्तिः स्यात् सत्तायां सत्ताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन सह व्याप्तिसिद्ध्यसिद्ध्योर्दोष-ग्रस्तत्वात् प्रति बन्दी च खण्डितैव। किञ्च प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्य्यत्वसन्निकर्षवत्ताभाव प्रतियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् कथ-मात्माश्रयताखण्डिका व्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात् द्वारव्यक्तिभेदस्यापि व्यभिचारव्यति-रेकित्वात् स्वप्रकाशत्वादिना स्वयमेव खण्ड्या-

नस्य एवमभावेऽभावमस्वीकुर्व्वता स्वयमेव स्वा-
भावत्वस्य एवं तदेव ग्राह्यं तदेव ग्राहकञ्चात्म-
प्रतीतौ एवं तदेव ज्ञाप्यं ज्ञप्तिकारणञ्च
शब्दोवाचक इत्यत्र एवञ्च तदेव नाश्यं नाश-
कञ्च प्रध्वंसिनि एवं तदेव सम्बन्धि सम्बन्धश्च
स्वभावसम्बन्धोपगमे इत्यादि बहुत्वमुपगमा-
दात्माश्रयतदाभासविवेकाय किन्नियामकमुपे-
यम्। अन्योन्याश्रये चान्तरोपान्तशब्दयो-
रन्योन्यनाशकतायां समव्याप्तिकयोश्चान्योन्य-
व्याप्यव्यापकतायाम् एककार्य्यकारिणाञ्चा-
न्योन्यसहकारितायामेवमन्यस्मिन्नपि तत्र तत्र
दर्शनात् कथं न व्याप्तिभङ्गः कश्च विशेषो-
यद्व्यतिरेकोविशेषणमुपादीयेत। तत्र तत्रा-
विरोधात् नैवमिति चेन्न अन्यत्र तथाभाव-
दर्शनस्य विरोधाभ्युपगममूलस्याविशेषात्। तत्र
तत्र तथात्वे प्रमाणसद्भाव एव विशेष इति
चेत्तर्हि सर्व्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणा-
भाव एवोपजीव्योदूषणमिष्यतां कृतमन्योन्या-
श्रयेण व्यभिचारितदोषत्वेनेति। चक्रकेऽपि
दुःखजन्मादिह्लोकादिषु व्यभिचारदर्शनात्

अव्याप्तिर्व्विशेषव्यतिरेकदर्शनदुःसहत्वञ्च कार्य्यकारणभावस्य तज्जातीयतया नियतत्वेन व्यक्तिभेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात्। व्याघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा न च कालभेदादिर्व्विशेषो घटते घटतत्प्रध्वंसादौ कालभेदेऽपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव सत्प्रतिपक्षजात्योश्च कोविशेषो व्याघाते येन पूर्व्वत्र बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तथोपेयत इति गुरवः। यद्यपि हि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथापि स्वहेतुरसाधकः समबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादित्यस्य दूषणत्वार्थमवश्यापेक्षस्य द्वारात्मव्याघातकत्वात् साक्षाद्वावश्योपस्थाप्यस्य द्वारेण वा स्वव्याघातकतायामुपयुक्तविशेषाभावात्। न च तत्रास्तामेव व्याघातः सत्प्रतिपक्षता तु निरवद्यैवेति शक्यं मन्तुं यतः शब्दादेर्नित्यत्वमेकस्मादनित्यत्वञ्चापरस्मादनुमानात्तथा सति किं न स्यात् तयोर्व्विरोधग्राहिणः प्रमाणस्य बलादिति चेन्न यथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमास्तामित्याक्ष-

ग्राहे तथा विरुद्धत्वमविरुद्धत्वञ्चास्तामित्यपि ब्रुवतोऽस्मान् कथं वारयिष्यसि। स्यादप्येवं यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति चेत् तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबल-प्रतिपक्षहेतुप्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमाव-र्त्तते अनवस्थायाञ्च यस्यां यस्यां सत्तायामप-रापरा सत्तापाद्या तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्थादोषः स्यात् असिद्धौ चाश्रया-सिद्धविषयमापादनमिति। यदि चात्माश्रया-दिषु सर्व्वत्र विशेषोऽयमभिधीयते प्रमाणसिद्ध-त्वात् तत्र तत्र तथोपेयत इति तर्ह्यापादन-स्थाने तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भ-वति तथा च तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति। अपरेऽपि विषयभेदात् तर्कभेदा आत्माश्रयादिवत् मन्तुमुचिताः तद्यथा अवि-निगमः उत्सर्गः कल्पनागौरवलाघवे चानौ-चित्यञ्चेति। विकल्पेनान्वययोग्ये नैकस्मिन्नभ्युप-गते तदेकदेशान्वयनियमनिर्द्धारणाशक्यत्वम-विनिगमः सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितु-मशक्यान्वययोः परस्परप्रतिक्षेप एव पर्य्यवसा-

नात् नन्वन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेव अनुपपन्नं केवलं पुंसः तत्र यदि संशयः स्यात् स च किं न स्यादिति चेन्न भावानवबोधात् प्रमाणासम्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्यो यमादाय वस्तुगत्याप्येकस्यान्वयः स्यात्। नन्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्यान्नाविनिगम इति चेन्न तस्याविनिगमोन्नेयत्वेनाविनिगमस्यैव प्रथमोपनतस्योपन्यासौचित्यात्। नन्वेवमनुमानेऽपि व्यक्त्यविनिगमो दोषः स्यादिति चेन्न अनेकव्यक्तीनामभ्युपगमसिद्ध्यभावात् सामान्योपसंहारस्यैकामेव व्यक्तिमाक्षेप्तुं सामर्थ्यात् अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्युपस्थानादिति बाहुल्यदृष्टमपेक्ष्याबाहुल्यदृष्टतया दुर्बलस्याभ्युपगमानर्हतोत्सर्गः तद्यथा स्वस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रति प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमाणानुपनिपाताविशेषेऽपि विना बाधकमप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात् न तु प्रामाण्यं यं तर्कमेवालम्ब्याङ्गः। "तस्मादबोधा-

त्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता। अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यत,, इति।

अस्त्वोदाहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धौ वेदप्रामाण्ये तथा यथा सौगतोऽपि न विप्रतिपत्तुमर्हति। ननु बलवदेककोटिकः संशय एवोत्सर्गः तत् कथं तर्कः स्यादिति चेन्न उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयाबलस्व्यत्वात् संशयस्य त्वनेवम्भावात् उत्सर्गस्यैककोटिनिविष्टत्वात् संशयस्य च कोटिद्वयावगाहित्वात् एतेन संशयस्यैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति निरस्तम्। निर्णयोऽपि संशयस्यैवं वस्तुनियतकारणजत्वरूपबलशालिनी कोटिः स्यात्। स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयानुस्मृतिः स्यादिति चेन्न उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्छेदानुरोधेव बाधाभावं सहकारिणामपेच्योत्सर्गस्यार्थैकभाव एव प्रमाणीभवनात्। तस्मात् यथानवस्थादयो-बाधाद्दूषणत्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भवन्ति तथोत्सर्गोऽपि तथैवेति सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं दृष्टजातीय-

सवैच्च्यादृष्टजातीयं दुःखेन प्रतीयते अलम-
पेक्ष्य च बह्नित्याद्यखिलज्ञानानुभवसिद्धमेतत्
दर्शितञ्चेदं विविच्य ईश्वराभिसन्धौ यथा
नैयायिकादिकं प्रति क्षित्यादिषु प्रतिकार्य्या-
कर्त्तृणां भिन्नानामभ्युपगमापादके यथा च
सौगतं प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानाम-
नेकसमानदेशकालानेक नीलादिव्यक्त्युत्पादकं
वेति दूषणानुकूलमिदं तद्व्यतिरेकेण कल्पना
लाघवं साधनानुकूलं प्रामाणिकाव्यवहार्य्यत्व-
मसमाधेयजातीयमनौचित्यं वैजात्यनामके
तस्य भेदाः प्रश्नवैजात्यादयः। प्रश्नविषयमप्र-
मिखवतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैजात्यं यथा
अवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृ-
च्छति प्रमाणव्यवहारिणं सौगते अतएवा-
नानौचित्यापरनामकं वैजात्यं परस्य दोषं म-
नसि कल्पके ब्रुवते अत्र सचेतसां मूकतैवोचि-
तेति। अपरे च न ह्यप्रतीते देवदत्ते स किं
गौरः कृष्णोवेति वैजात्यं विना प्रश्नः स्यादिति।
यदि चेदमनौचित्यं नाम दोषोनाभ्युपेयते
तदानीमर्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात् तत्

परम्परामालम्बितुकामः न केनाप्या दोषेणा-
र्थान्तरपरिहाराभासत्ववादिन्यर्थान्तरेणैव तत्
परिहरणमनुचितमित्यतोन्येन जीयेत अर्था-
न्तरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परा-
मालम्ब्य स्वभङ्गभयात् कथावसानमनिच्छन्तं
कथं जयेत् न चानवस्थयेति वाच्यं यावदुत्तर-
मर्थान्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयो-
रप्यनवस्थासाम्यात्। “दोषं व्यक्तिविवेके स्वं
कविलोके विलोचने। काव्यमीमांसिषु प्राप्त
महिमा महिभाट्टत,,।

ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्य्यत्वमिति
पृष्टेन यदि मूकत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिनि न
व्युत्पाद्यते तदानीमप्रतिभा। अथ तथात्वं व्युत्-
पाद्यते प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य
तदात्यन्तासद्व्यवहार्य्यता स्वीकृतैव स्यादिति
चेदत्र ब्रूवते मूकतैवात्र विजयायेति न चा-
प्रतिभैवं प्रसज्यते उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरा-
र्हस्येति तल्लक्षणविशेषणात् यदि चायं नियमो
वादिनेष्यते यदा भान्त्येव तेन व्यवहर्त्तव्य-
मनुवादादन्यथेति तदा मध्यस्थोद्भाव्यत्वमस्य

दोषस्यापेयतां मध्यस्थेन त्वाभ्यंतभाषयापि
यथा वादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रामाण्य-
मात्रस्यापि क्रियेत तदा को दोषस्तस्य स्यात्
तत्र विषये तथैव तेन वादिबोधनस्य शक्यत्वात्
तस्मान्मध्यस्थं प्रत्युत्तरदानं स्वदोषपरिहा-
राय प्रतिवादिनापि वैजात्यलक्षणप्रदर्शनं
कार्य्यं मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमाणेनापि बोधने
निर्दोषत्वात्। ननु वादिभ्यामेव वादिनि मध्य-
स्थेन वा तं प्रति वादिना वात्यन्तासद्विषयव्यव-
हारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यात्
किं न स्यात् विशिष्टरूपे सम्बन्धांशे वा सत्-
ख्यातेरन्यथाख्यातिवादिभिरभ्युपगमात्। ननु
बन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमित्यादिषु व्यव-
हारतः कथं विशेष्ये विशेषणेऽपि च नासत्-
ख्यातिरभ्युपगन्तव्येति चेन्न असत्ख्यात्यनभ्युप-
गमस्य सत्ख्यातित्वात्यागनियमविश्रान्तत्वात्
असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते न तु केवल-
मसत्कयापि ख्यात्या समुल्लिख्यत इत्यन्यथा-
ख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् बन्ध्यासुताच्छश-
विषाणं भिन्नमिति प्रतिपत्त्यापि हि भिन्न

मित्ययमंशः सामान्यतोऽन्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रतियोगि चेति। यद्वस्तुतस्तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्येत्यन्यथा ज्ञात्वा प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता भवति यथा तु विशिष्टमत्यन्तासदेव तथाश्रयः प्रतियोगिनो अत्यन्तासती एव किमिति न प्रतिभासेद्वेतावतापि यथोक्तान्यथाख्यात्यनुल्लङ्घनादेव। न चैवमसत्ख्यातिवादिनापि शक्य वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशत इत्यस्मात् पश्चात् विपरीतं विशिष्टं सम्बन्धस्य क्वचित् विशेषणाद्यप्यत्यन्तासद्भ्रान्तरोल्लिखित इत्येवंरूपा तावदसत्ख्यातिः परेणोपगतैव यदि तु सदपि प्रकाशते किञ्चित् तत् किन्न प्रकाशत इति यतः परस्य विकल्पः सर्व्वथा वस्त्वनुल्लेखो केवलमलीकमुल्लिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु यथोक्तमेव परोऽभ्युपगच्छति तदानीमनुमानप्रामाण्यादिवत् अलाप्य विप्रतिपत्तिरेवेति। ननु सर्व्वथैवासत्ख्यातिरपि भवता मन्तव्येव तथा हि वन्ध्यासुतशशविषाणे कूर्म्मरोमैवेति वदतः शब्दार्थः प्रतीयतां किं तदर्थमात्रमपि

समुल्लेख्यं तत्प्रतीतेरिति चेन्न तत्रापि तादात्म्यस्य सामान्यतोऽत्र प्रतीतस्यैवासदुपहितस्य स्फुरणोपगमात् प्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि तादात्म्यं तच्चान्यत्राप्यस्त्येव तर्कसंग्रयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेऽपि तत्तत्प्रमावत् मध्यस्थाद्यप्रमया प्रश्ना नौचित्यादिप्रश्नोत्पादनाविरोधो बाधवत् भ्रमविषया तथाभावेऽपि भ्रमस्याप्रमात्वपारमार्थिकतावत् प्रश्नस्य विषयासत्यत्वेऽपि प्रश्नानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेव एतेन भ्रान्तिजायाधियः प्रमात्वे तथाप्यदृष्टचरमित्यपि परास्तप्रायमिति । एवमन्यत्राप्येवंविधोदाहरणं वाच्यं न च कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनोमतमपि जानीयात् अज्ञात्वा च स्वपरमतवैचित्र्यं कथं वादे प्रवर्त्तेतेति तत्र ते सर्व्वेऽपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमाणाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्तो न बाधासिद्धिभ्यां भिद्यन्ते पूर्व्वैरपि लोकसिद्धत्वात् व्यवहृताः केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्या-

मभिषिक्ताः ततो न प्रबन्धेन निरस्यन्ते "विषवृक्षोऽपि सम्वर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति,,।

ये च परैस्तर्कदोषाः षट् स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्यमिष्टापादनं विपर्य्ययापर्य्यवसानं मिथोविरोधश्चेति सोऽयं तर्कस्य दोषविभागेनोपपद्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि इत्यान परमनयोर्विशेषो यदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते तर्कस्तवास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति तेन विमृष्यमाणस्तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयासिद्धमपि यावत् वास्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगमनसिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयात् भेदादन्यो यावान् यथा च हेत्वाभासविभागस्तद्वदेव तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः। तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानवत् तत्राप्रमितत्वावलम्बिनी इह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः। मिथो विरोधस्य सत्प्रतिपक्षतैव विपर्य्ययापर्य्यवसानन्तु दोषएवा-

पादनस्य न भवति यन्नाम विपर्य्ययापर्य्यवसानाद्यापादनमेवात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि वाच्यं विरुद्धव्यभिचारास्वनुमानवत्तर्केऽपि दोषाः पृथग्वाच्याः। बाध उत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्रानुकूलस्तर्कस्य सप्तममपि दोषं तर्कस्यापत्तिसाध्यं नोपगच्छामः। स चोभाभ्यामभ्युपगतव्याप्येऽनभ्युपगतव्यापके प्रागेव दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति।

एवम्प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि।

तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्व्विविच्यमानान्यपि पदार्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि। अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहेत उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित् स्वप्रज्ञया समादध्यात् तत्र च खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्य-

माने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित् पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयम् एवं तत्रापि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयमिति खण्डनसमये चक्रे सम्यगवधेयम् । न च शाखान्तरसंक्रान्तावर्थान्तरं पतेत् अप्रकृतत्वाभावात् । न चैकनिर्णयारम्भेऽन्य संक्रान्तावनौचिती स्यात् शब्दोनित्या कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादौ अप्रतिपन्नत्वापत्तेरन्यतरासिद्धाद्युच्छेदापातात् । येन हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति तस्मात् ।

"तत्तुल्यो हस्तदीयञ्च योजनम् विषयान्तरे ।
शृङ्खला तस्य शोषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रियेति ॥"

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठितो नास्मिन् खलः खेलतु । श्रद्धाराध्यगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादयत्वेतत्तर्करसोर्म्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः ॥ ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् यः साक्षात् कुरुते

समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम्। यत्काव्यं मधुवर्षिधर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः श्रीहर्षस्य कवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्॥

इति श्रीहर्षकृतानिर्व्वचनीयसर्व्वस्वे खण्डन-
खण्डखाद्ये तुरीयः सङ्कीर्णपरिच्छेदः
समाप्तम्।

कलिकाता

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने संवाद-ज्ञान-
रत्नाकरयन्त्रे श्रीभुवनचन्द्रवसाक-द्वारा मुद्रित।

सन १२८४ साल।